

ISSN: To be assigned

SEPTEMBER 2026 VOLUME -1, ISSUE-1

Global Academic Spectrum: Multidisciplinary International Research Journal

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT

Chief Editor
Dr. Raosaheb M. Dahe

**DOUBLE BLIND PEER
REVIEW/REFERRED OPEN
ACCESS INTERNATIONAL
JOURNAL**

Publisher
Global Academic Spectrum

Name of Journal	Global Academic Spectrum : Multidisciplinary international Research Journal
------------------------	--

Frequency	: Monthly (Jan to Dec)
e-ISSN	:
Publisher	: Global Academic Spectrum: Multidisciplinary international Research Journal Dauch Budruk, Post – chandekasare , Tehsil – Kopargaon, District – Ahilyanagar, Maharashtra – 423601, India.
Chief Editor	Dr. Raosaheb. M. Dahe
Copy right	Global Academic Spectrum: Multidisciplinary international Research Journal
Starting Year	: SEPT-26
Subject	: Multi-Disciplinary
Review Process	: Double Blind Review Process
Language	: English,Hindi Marathi
Publication Format	: online
Access	: Open Access
License	:
Phone No.	: +91 9689746391,+919552735180
Email	: editor@globalacademicspectrum.net
Journal Website	: https://www.globalacademicspectrum.net
Registered office Address	: Global Academic Spectrum : Multidisciplinary international Research Journal Dauch Budruk, Post – Murshadpur, Tehsil – Kopargaon, District – Ahilyanagar, Maharashtra – 423601, India.
Admin. Office Address	: Global Academic Spectrum : Multidisciplinary international Research Journal Dauch Budruk, Post – Murshadpur, Tehsil – Kopargaon, District – Ahilyanagar, Maharashtra – 423601, India.

Global Academic Spectrum : Multidisciplinary International Research Journal

ISSN: To be assigned

Volume-1, Issue-1, SEPT 2026 Publication Language –

English, Hindi and Marathi

Periodicity of Publication- Monthly

Website: <https://www.globalacademicspectrum.net>Email: editor@globalacademicspectrum.net

CHIEF EDITOR

Dr Raosaheb M. Dahe

M.A., M.Phil., Ph.D., NET (UGC), SET

Assistant Professor — Dept. of Marathi

Shri Sadguru Gangageer Maharaj Science Goutam Arts and Sanjivani Commerce College, Kopargaon

raosahebdahe@gmail.com+91 9689746391

EDITOR BOARD

Dr. Umesh M. Sirsat M.A., M.Phil., Ph.D., Post-Doctoral Fellowship (PDF), NET, SET, Diploma in Journalism Assistant Professor Dept. of Marathi Savitribai Phule Pune University sirsatmesh18@gmail.com +91 9657159515	Mrs. Suchitra S. Solankar M.A., M.Phil. SET Assistant Professor Dept. of Marathi Vishvakarma Arts Commerce and Science Kondhwa Bk Pune suchitramadane15@gmail.com +91 86001 50588	Mr. Sachin S. Sonawane M.A., NET., SET Assistant Professor Department of Geography S.S.G.M College, Kopargaon. sachinsonawane121@gmail.com +91 9552 735180
Dr. Meghraj E. Auti M.A., M.Phil., Ph.D., NET, SET Assistant Professor, Head Department of Political Science R.B.N.B. College, Shrirampur meghraj75@gmail.com +91 9594935104	Mr. Kiran S. Pawar M.A., M.Phil., NET., SET Assistant Professor Department of History S.S.G.M College, Kopargaon. pawarkiran1857@gmail.com +91 9552 981065	Dr. Sachin M. More M. A., SET., M. Phil., Ph. D. Assistant Professor Department of English Annasaheb Awate College, Manchar sachinmore322@gmail.com +919689289251
Dr. Santosh B. Kamble M.Sc., Ph.D. Associate Professor Department of Chemistry Sadguru Gadage Maharaj College, Karad ,satara santosh.san143@gmail.com +91 98235 24565	Dr. Rajeshkumar P. Chetiwal M.Com., SET, NET, Ph.D. Associate Professor Accountancy Arts and Commerce College, Satara rajesh.chetiwal@gmail.com +91 9766981758	Dr. Yogesh Shelke M.A., M.Phil., Ph.D., NET, SET Assistant Professor Department of Marathi Shri Atal Bihari Vajpayee Government Arts & Commerce College, Indor M.P. India yogeshshelke007@gmail.com +91 9921383768
Prof. Krishna B. Jadhav Aerospace Engineering Assistant Professor MIT Art, Design & Technology University, Pune, MH krishna.jadhav@mituniversity.edu.in +91 9666450914	Dr. Arun Chainit Professor Public Administration Pranakhon Rajabhat University, Bangkok, Thailand	Dr. Niharika Singh Ph.D. (Human Resource Management), M.Sc. International Management, MBA, B.Ed., B.Sc. Sustainability Manager Sustainability / Human Resource Management Volksbank Kraichgau, Wiesloch, Germany; Savitribai Phule Pune University, Pune, India drniharika.singh@outlook.de 017640383565

PUBLISHER- Global Academic Spectrum

Dauch Budruk, Post – chandekasare

Tehsil – Kopargaon, District – Ahilyanagar, Maharashtra – 423601, India

Email: editor@globalacademicspectrum.netWebsite: <https://www.globalacademicspectrum.net>

: Mob: +91 9689746391,+919552735180

संपादकीय

Global Academic Spectrum: Multidisciplinary Research Journal या बहुविषयक संशोधन नियतकालिकाच्या पहिल्या अंकाच्या प्रकाशनाचा क्षण आमच्यासाठी केवळ प्रकाशनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा नसून, गुणवत्तापूर्ण, चिकित्सक आणि जबाबदार ज्ञाननिर्मितीच्या दिशेने एका दीर्घकालीन शैक्षणिक प्रवासाचा प्रारंभ आहे. आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या ज्ञानविश्वात संशोधनाची व्याप्ती पारंपरिक ज्ञानशाखांच्या सीमांपलीकडे विस्तारत आहे. विज्ञान आणि मानविकी, तंत्रज्ञान आणि समाज, भाषा आणि संस्कृती, शिक्षण आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण, स्थानिक वास्तव आणि वैश्विक आव्हाने यांच्यातील परस्परसंबंध अधिकाधिक गुंतागुंतीचे होत आहेत. या बदलत्या संदर्भात ज्ञानाकडे केवळ एका विषयाच्या चौकटीतून पाहणे अपुरे ठरते. विविध ज्ञानशाखांमधील संवाद, परस्परावलंबन आणि सहकार्य यांच्या माध्यमातूनच समकालीन प्रश्नांचे अधिक सखोल आणि सर्वंकष आकलन शक्य आहे. याच बौद्धिक जाणिवेतून Global Academic Spectrum या नियतकालिकाची संकल्पना आकाराला आली आहे.

आमच्या दृष्टीने बहुविषयकता म्हणजे विविध विषयांचे केवळ एकत्र अस्तित्व नव्हे; तर विविध ज्ञानपरंपरा, संशोधनपद्धती आणि वैचारिक दृष्टिकोन यांच्यात सर्जनशील आणि चिकित्सक संवाद निर्माण होणे होय. एका ज्ञानशाखेच्या मर्यादा दुसऱ्या ज्ञानशाखेच्या दृष्टिकोनातून अधिक स्पष्ट होऊ शकतात आणि अशा संवादातून संशोधनाचे नवे प्रश्न, नवे संदर्भ आणि नवे निष्कर्ष जन्माला येऊ शकतात. म्हणूनच Global Academic Spectrum साहित्य, भाषा, मानविकी, सामाजिकशास्त्रे, शिक्षण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, वाणिज्य, व्यवस्थापन, पर्यावरण, संगणकशास्त्र आणि संबंधित ज्ञानक्षेत्रांतील संशोधनाला समान बौद्धिक अवकाश उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करीत आहे. ज्ञानशाखांमधील भिंती उभ्या करण्याऐवजी त्यांच्यामध्ये संवादाचे पूल निर्माण करणे, ही या नियतकालिकाची मूलभूत संपादकीय भूमिका आहे.

संशोधनाच्या क्षेत्रात आज माहिती सहज उपलब्ध आहे; मात्र माहितीची उपलब्धता आणि ज्ञाननिर्मिती यांमध्ये मूलभूत फरक आहे. माहितीचे संकलन, चिकित्सक परीक्षण, संदर्भीकरण, विश्लेषण, पडताळणी आणि त्यातून नवीन अर्थ किंवा निष्कर्षांची निर्मिती या प्रक्रियेतून संशोधनाचे खरे मूल्य आकाराला येते. म्हणून आमच्या दृष्टीने संशोधन हे केवळ विद्यमान ज्ञानाची पुनरावृत्ती करणारे कार्य नसून, प्रस्थापित गृहीतकांना प्रश्न विचारणारी, दुर्लक्षित वास्तवाला अधोरेखित करणारी आणि नव्या विचारांना जन्म देणारी बौद्धिक प्रक्रिया आहे. संशोधक हा केवळ माहितीचा संकलक नसतो; तो प्रश्नांचा निर्माता, वास्तवाचा चिकित्सक आणि ज्ञानाचा सहनिर्माता असतो. या भूमिकेचा सन्मान करणारे संशोधन आणि संशोधकांना प्रोत्साहन देणे, ही आमची प्राथमिक जबाबदारी आहे.

या नियतकालिकाच्या दीर्घकालीन प्रतिष्ठेचा पाया संशोधनाची गुणवत्ता आणि विश्वासाहता यांवरच उभा राहील, याची आम्हाला पूर्ण जाणीव आहे. लेखकाची शैक्षणिक ओळख, संस्थेची प्रतिष्ठा किंवा विषयाची लोकप्रियता यांपेक्षा संशोधनाची मौलिकता, पद्धतशीरता, पुराव्यांची विश्वसनीयता, चिकित्सक विश्लेषण, संदर्भाची शिस्त आणि ज्ञाननिर्मितीतील योगदान यांना आम्ही अधिक महत्त्व देतो. संशोधन नैतिकता ही आमच्यासाठी केवळ औपचारिक आवश्यकता नसून शैक्षणिक संस्कृतीचा मूलभूत आधार आहे. बौद्धिक प्रामाणिकता, योग्य संदर्भनिर्देश, मौलिक लेखन, पारदर्शक संशोधनपद्धती आणि वस्तुनिष्ठ समीक्षण या मूल्यांशी कोणतीही तडजोड न करण्याची आमची बांधिलकी आहे. विश्वासाहता निर्माण करण्यासाठी वेळ लागतो; परंतु ती टिकवण्यासाठी सातत्यपूर्ण गुणवत्ता आणि नैतिक शिस्त आवश्यक असते. त्यामुळे Global Academic Spectrum ची ओळख ही केवळ प्रकाशित लेखांच्या संख्येवर नव्हे, तर प्रकाशित संशोधनाच्या गुणवत्तेवर आणि त्याच्या शैक्षणिक योगदानावर आधारित असावी, ही आमची स्पष्ट भूमिका आहे.

आज कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डिजिटल तंत्रज्ञान, बिग डेटा आणि स्वयंचलित ज्ञानसाधनांनी संशोधनाच्या प्रक्रियेत नवे आयाम निर्माण केले आहेत. या तंत्रज्ञानामुळे संशोधन अधिक वेगवान, व्यापक आणि कार्यक्षम होण्याची शक्यता आहे; परंतु त्याच वेळी मौलिकता, बौद्धिक स्वायत्तता, माहितीची सत्यता, लेखकत्व आणि संशोधन नैतिकता यांसारखे प्रश्नही अधिक तीव्र झाले आहेत. आमचा दृष्टिकोन तंत्रज्ञानविरोधीही नाही आणि तंत्रज्ञानमोहितही नाही. तंत्रज्ञान हे संशोधनाचे सामर्थ्य वाढवणारे साधन असावे; संशोधकाच्या चिकित्सक विवेकाची जागा घेणारे माध्यम नव्हे. भविष्यातील संशोधनात डिजिटल साधनांचा जबाबदार, पारदर्शक आणि विवेकपूर्ण वापर आवश्यक आहे. ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेत मानवी कल्पनाशक्ती, चिकित्सक बुद्धी, नैतिक विवेक आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांचे महत्त्व कायम राहील.

Global Academic Spectrum च्या नावातील Global ही संकल्पना केवळ भौगोलिक विस्ताराचे प्रतीक नाही. तिच्यामागे स्थानिक अनुभवांना व्यापक ज्ञानसंदर्भात स्थान देण्याची दृष्टी आहे. ग्रामीण समाज, स्थानिक भाषा, प्रादेशिक संस्कृती, कृषीजीवन, पर्यावरणीय प्रश्न, सामाजिक परिवर्तन, लोकज्ञान आणि स्थानिक अनुभव यांमध्येही वैश्विक महत्त्वाचे ज्ञान दडलेले असते. जागतिक ज्ञाननिर्मिती ही केवळ महानगरांमध्ये, प्रतिष्ठित संस्थांमध्ये किंवा विशिष्ट ज्ञानकेंद्रांमध्ये घडत नाही; ती एखाद्या संशोधकाच्या स्थानिक वास्तवाकडे पाहण्याच्या चिकित्सक नजरेतूनही जन्म घेऊ शकते. म्हणून स्थानिक अनुभवांना व्यापक सैद्धांतिक आणि तुलनात्मक संदर्भ देत त्यांना जागतिक शैक्षणिक संवादाचा भाग बनवणे, ही या नियतकालिकाची महत्त्वाची दिशा असेल.

संशोधनाचा अंतिम संबंध समाजाशी असतो, ही जाणीव या नियतकालिकाच्या संपादकीय भूमिकेच्या केंद्रस्थानी आहे. शिक्षणातील परिवर्तन, सामाजिक विषमता, पर्यावरणीय संकट, ग्रामीण विकास, कृषी, रोजगार, डिजिटल दरी, सांस्कृतिक संक्रमण, भाषा आणि साहित्याचे बदलते स्वरूप, तंत्रज्ञानाचे सामाजिक परिणाम, आर्थिक परिवर्तन आणि मानवी मूल्यांचे पुनर्स्थापन यांसारख्या प्रश्नांवर संशोधनाने केवळ भाष्य न करता त्यांच्या मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि संशोधनसंस्था ही समाजाच्या बौद्धिक परिवर्तनाची केंद्रे आहेत; त्यामुळे संशोधन हे

समाजापासून विलग असलेले अकादमिक कर्म न राहता सामाजिक वास्तव समजून घेण्याचे आणि परिवर्तनाच्या शक्यता शोधण्याचे माध्यम बनले पाहिजे. ज्ञानाला सामाजिक संदर्भ आणि संशोधनाला सामाजिक उत्तरदायित्व प्राप्त झाले, तरच ज्ञाननिर्मिती अधिक अर्थपूर्ण ठरते.

या नियतकालिकाच्या भविष्यातील वाटचालीत नवोदित संशोधकांना विशेष स्थान असेल. संशोधनाच्या क्षेत्रात प्रवेश करणाऱ्या तरुण अभ्यासकांना केवळ प्रकाशनाची संधी मिळणे पुरेसे नाही; त्यांना प्रश्न विचारण्याची, संशोधनपद्धती आत्मसात करण्याची, स्वतःच्या निष्कर्षांची चिकित्सा करण्याची आणि इतर विचारांशी संवाद साधण्याची संधी मिळणे तितकेच आवश्यक आहे. अनुभवी संशोधकांचा अनुभव आणि नव्या पिढीची जिज्ञासा यांचा संवाद घडवून आणणे ही संशोधनसंस्कृतीच्या सातत्यासाठी आवश्यक बाब आहे. त्यामुळे Global Academic Spectrum हे अनुभवी विद्वानांसाठी प्रतिष्ठित व्यासपीठ आणि नवोदित संशोधकांसाठी गुणवत्तापूर्ण संधी निर्माण करणारे व्यासपीठ, अशी दुहेरी भूमिका निभावण्याचा प्रयत्न करेल.

मुख्य संपादक म्हणून माझ्यासाठी या नियतकालिकाची सर्वात मोठी जबाबदारी म्हणजे त्याची शैक्षणिक विश्वासाहता, संपादकीय स्वायत्तता आणि दीर्घकालीन प्रतिष्ठा जपणे. हे नियतकालिक कोणत्याही एका विचारप्रवाहाचे किंवा ज्ञानशाखेचे प्रतिनिधित्व करण्याऐवजी विविध विचारांना चिकित्सक संवादासाठी समान बौद्धिक अवकाश देणारे असावे, अशी आमची भूमिका आहे. मतभिन्नता ही ज्ञानाच्या विकासासाठी अडथळा नसून त्याची आवश्यक पूर्वअट आहे. मात्र मतभिन्नतेसोबत पुराव्याची शिस्त, तार्किकता आणि बौद्धिक प्रामाणिकता असणे आवश्यक आहे. म्हणून लेखक, समीक्षक, संपादक आणि वाचक या सर्वांचा परस्पर विश्वास आणि जबाबदारी यांवर या नियतकालिकाची प्रतिष्ठा उभी राहिल. आम्हाला संख्या नव्हे तर गुणवत्ता, प्रसिद्धी नव्हे तर विश्वासाहता आणि तात्कालिक आकर्षण नव्हे तर दीर्घकालीन शैक्षणिक मूल्य यांना प्राधान्य द्यायचे आहे.

आजच्या काळात संशोधनाचे मूल्य केवळ 'किती प्रकाशित झाले?' या प्रश्नाने ठरवता येत नाही. अधिक महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे की 'या संशोधनाने ज्ञानात काय भर घातली, कोणता प्रश्न नव्याने उपस्थित केला, कोणते गृहीतक तपासले आणि समाजाला वास्तवाकडे पाहण्याची कोणती नवी दृष्टी दिली?' Global Academic Spectrum या प्रश्नांच्या केंद्रस्थानी राहण्याचा प्रयत्न करेल. प्रत्येक संशोधनलेखाने काहीतरी नवीन सांगावे, विद्यमान चर्चेला अर्थपूर्ण योगदान द्यावे किंवा किमान एखाद्या प्रश्नाकडे पाहण्याची दृष्टी अधिक सखोल करावी, ही आमची अपेक्षा आहे.

या पहिल्या अंकासह सुरू होणारा हा प्रवास निश्चितच आव्हानात्मक आहे; परंतु प्रत्येक गंभीर संशोधनामागे असलेल्या जिज्ञासेवर, प्रत्येक प्रामाणिक संशोधकाच्या बौद्धिक क्षमतेवर आणि ज्ञानाच्या परिवर्तनकारी शक्तीवर आमचा दृढ विश्वास आहे. Global Academic Spectrum ला एका अल्पकालीन प्रकाशनप्रकल्पापुरते मर्यादित न ठेवता, सातत्यपूर्ण गुणवत्ता, संपादकीय शिस्त, संशोधननैतिकता आणि आंतरशाखीय बौद्धिक संवाद यांच्या आधारावर दीर्घकाळ टिकणारी शैक्षणिक परंपरा निर्माण करणे, हे आमचे ध्येय आहे.

आम्हाला केवळ आणखी एक संशोधन नियतकालिक निर्माण करायचे नाही; आम्हाला असे ज्ञानव्यासपीठ निर्माण करायचे आहे, जिथे प्रश्नांना प्रतिष्ठा असेल, विचारांना स्वातंत्र्य असेल, संशोधनाला शिस्त असेल, मतभिन्नतेला बौद्धिक अवकाश असेल आणि ज्ञानाला सामाजिक अर्थ असेल. या उद्दिष्टपूर्तीसाठी लेखकांचे मौलिक संशोधन, समीक्षकांचे चिकित्सक योगदान, संपादकीय मंडळाची जबाबदार भूमिका आणि वाचकांचा विश्वास या सर्वांचा समन्वय आवश्यक आहे.

शेवटी, ज्ञान ही स्थिर संपत्ती नसून सतत विकसित होणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्येक पिढीला काही प्रश्न वारशाने मिळतात; परंतु त्या प्रश्नांची उत्तरे शोधताना नवे प्रश्न निर्माण करणे, हीच ज्ञानाच्या प्रवासाची खरी खूण आहे. Global Academic Spectrum हा याच अखंड शोधप्रक्रियेचा एक विनम्र पण दृढ प्रयत्न आहे. ज्ञानाच्या सीमारेषा ओलांडणे, विविध दृष्टिकोनांना संवादात आणणे, संशोधनाची गुणवत्ता उंचावणे आणि ज्ञाननिर्मितीला सामाजिक अर्थ प्राप्त करून देणे—या चार आधारस्तंभांवर या नियतकालिकाची भविष्यातील वाटचाल उभी राहिल.

या ज्ञानप्रवासात देश-विदेशातील संशोधक, अभ्यासक, प्राध्यापक, विद्यार्थी आणि ज्ञानसाधक यांचे सहकार्य, सहभाग आणि चिकित्सक अभिप्राय आम्हाला अपेक्षित आहेत. आपल्या संशोधनातून नवे प्रश्न जन्माला यावेत, नव्या विचारांना दिशा मिळावी आणि ज्ञानाच्या माध्यमातून अधिक विवेकी, संवेदनशील आणि प्रगत समाजाच्या निर्मितीस हातभार लागावा, हीच Global Academic Spectrum च्या पहिल्या अंकाच्या निमित्ताने मनःपूर्वक अपेक्षा.

डॉ. रावसाहेब दहे

प्रमुख संपादक

Global Academic Spectrum:

Multidisciplinary Research Journal

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पेपरचे नाव	पृष्ठ संख्या
१.	पर्यावरण समीक्षा संस्कृती : प्रकृती आणि प्राकृतिक इतिहासाचा आंतरसंबंध प्रा सुचित्रा सोलनकर.	१-८
२.	भोयरी बोली व भोयरी संस्कृती मराठीच्या परिघावरील केंद्रः डॉ. राजेंद्र मुंढे	९-१३
३.	आधुनिक मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह डॉ. उज्ज्वला भोर	१४-२०
४.	भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि समकालीन सामाजिक राजकीय वास्तव- प्रा . तानसेन रणदिवे	२१-२८
५.	लढवय्या महिला: भारताच्या स्वातंत्र्यापासून देश उभारणी पर्यंतचा प्रवास डॉ.प्रमोद कोंडाजी चव्हाण	२९-३३

पर्यावरण समीक्षा : संस्कृती, प्रकृती आणि प्राकृतिक इतिहासाचा आंतरसंबंध

प्रा.सुचित्रा सोलनकर

साहाय्यक प्राध्यापक

मराठी विभाग

विश्वकर्मा आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स, कोढवा बुद्रुक, पुणे

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -1

Received: 26/08/2026

Accepted: 29/08/2026

Published: 01/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द : पर्यावरण समीक्षा, पर्यावरणीय साहित्यविचार, संस्कृती अध्ययन, प्रकृती, प्राकृतिक इतिहास, मानवी इतिहास, पर्यावरणीय नैतिकता, तंत्रज्ञान, भौतिक जीवन, पृथ्वीकेंद्री दृष्टी, पर्यावरणीय न्याय.

सारांश- पर्यावरण समीक्षा ही साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणारी आधुनिक व आंतरशाखीय अभ्यासदृष्टी आहे. पारंपरिक साहित्यसमीक्षेत मानवी अनुभवांना प्राधान्य मिळाले; परंतु पर्यावरण समीक्षा मानव, निसर्ग, संस्कृती, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि भौतिक पर्यावरण यांचे परस्परसंबंध चिकित्सकपणे तपासते. William Rueckert, Cheryll Glotfelty, Harold Fromm, Lawrence Buell, Timothy Clark आणि Amitav Ghosh यांच्या विचारांच्या आधारे प्रस्तुत अभ्यासात संस्कृती आणि प्राकृतिक इतिहास यांचे परस्परसंबंध स्पष्ट केले आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण व नागरीकरणामुळे निर्माण झालेले मानव-निसर्ग अंतर, पर्यावरणीय न्याय, गैर-मानवी जीवन आणि साहित्यामधील निसर्गाचे स्थान यांचा विचार करण्यात आला आहे. William Golding यांच्या *The Inheritors* च्या संदर्भातून मानवाचा इतिहास हा प्राकृतिक इतिहासापासून वेगळा नसून व्यापक जैव-भौतिक इतिहासाचा भाग आहे, ही भूमिका मांडली आहे. त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही केवळ निसर्गवर्णनाची पद्धत नसून संस्कृतीचे आणि मानवी जीवनाचे पर्यावरणीय पुनर्वाचन करणारी व्यापक बौद्धिक दृष्टी आहे.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना- मानव हा निसर्गापासून स्वतंत्र अस्तित्वमान घटक नाही. मानवी शरीररचना, अन्न, पाणी, निवास, उपजीविका, आरोग्य आणि सामाजिक जीवन या सर्वांचा मूलभूत आधार प्राकृतिक पर्यावरणात आहे. तथापि, मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर मानवाने स्वतःला निसर्गापेक्षा वेगळे आणि काही प्रसंगी निसर्गावर नियंत्रण ठेवणारे अस्तित्व म्हणून पाहण्यास सुरुवात केली. विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण, भांडवलशाही उत्पादनव्यवस्था आणि नागरीकरणामुळे ही प्रवृत्ती अधिक तीव्र झाली. या प्रक्रियेत निसर्गाचा 'संसाधन' म्हणून विचार वाढत गेला. जमीन उत्पादनाचे साधन, जंगल लाकडाचा साठा, नदी पाण्याचा स्रोत, पर्वत खनिजांचा साठा आणि प्राणी मानवी उपयोगाची साधने अशी वर्गीकरणात्मक दृष्टी विकसित झाली. यामुळे मानव आणि प्राकृतिक जग यांच्यातील परस्परसंबंधांऐवजी मानवाच्या गरजा आणि निसर्गाच्या उपयोगितेला प्राधान्य मिळाले.

साहित्य हे समाजाच्या सांस्कृतिक कल्पनाशक्तीचे महत्त्वाचे माध्यम असल्यामुळे या बदलांचा साहित्यावरही परिणाम झाला. साहित्यकृतीतील नदी, जंगल, डोंगर, समुद्र, पाऊस, दुष्काळ, प्राणी किंवा ऋतू यांना केवळ सौंदर्यात्मक, प्रतीकात्मक किंवा भावनिक घटक मानणे पुरेसे आहे का? की या घटकांचे स्वतःचे अस्तित्व, इतिहास, गतिशीलता आणि मानवी जीवनाशी असलेले संबंधही साहित्यवाचनात विचारात घेतले पाहिजेत? या प्रश्नातून पर्यावरण समीक्षा महत्त्वाची ठरते.

Glotfelty आणि Fromm यांच्या *The Ecocriticism Reader* ने साहित्य आणि भौतिक पर्यावरण यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास पर्यावरणीय साहित्यविचाराच्या केंद्रस्थानी आणला. त्यांच्या मांडणीत साहित्य मानवी आणि प्राकृतिक जगातील संबंध प्रतिबिंबित करतेच; त्याचबरोबर साहित्य आणि संस्कृती या संबंधांच्या निर्मितीवर प्रभावही टाकतात.

त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही केवळ 'निसर्गाचे साहित्य' शोधणारी समीक्षा नाही. ती मानवकेंद्री विचारपद्धती, विकासाच्या संकल्पना, सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्था आणि पर्यावरणाशी संबंधित नैतिक प्रश्नांचे पुनर्वाचन करणारी अभ्यासदृष्टी आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. पर्यावरण समीक्षेची संकल्पना आणि तिचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. संस्कृती, प्रकृती आणि प्राकृतिक इतिहास यांच्यातील आंतरसंबंधांचा अभ्यास करणे.
३. मानवकेंद्री आणि पृथ्वीकेंद्री दृष्टिकोनातील फरक स्पष्ट करणे.
४. साहित्यिक संहितेच्या पर्यावरणीय वाचनाची प्रमुख निकष निश्चित करणे.
५. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि मानवी संस्कृतीमुळे निसर्गाशी निर्माण झालेल्या संबंधांचे परीक्षण करणे.
६. मानवी हितसंबंध आणि पर्यावरणीय हित यांच्यातील संघर्षांचे सांस्कृतिक व नैतिक विश्लेषण करणे.
७. *The Inheritors* या कादंबरीच्या संदर्भातून मानवी इतिहास आणि प्राकृतिक इतिहास यांचे संबंध स्पष्ट करणे.
८. भारतीय संदर्भातील पर्यावरणीय सांस्कृतिक जाणिवांचा विचार करणे.
९. पर्यावरण समीक्षा ही आंतरशाखीय अभ्यासदृष्टी म्हणून अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी गुणात्मक, विश्लेषणात्मक, चिकित्सक आणि आंतरशाखीय संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. पर्यावरण समीक्षा, साहित्यविचार, संस्कृती अध्ययन, पर्यावरणीय मानविकी आणि पर्यावरणीय नैतिकता यांसंबंधी उपलब्ध ग्रंथांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. प्राथमिक साहित्यिक संदर्भ म्हणून William Golding यांच्या *The Inheritors* या कादंबरीचा विचार केला आहे. दुय्यम संदर्भ म्हणून Cheryll Glotfelty, Harold Fromm, William Rueckert, Lawrence Buell, Timothy Clark, Amitav Ghosh आणि Vandana Shiva यांच्या निवडक लेखनाचा उपयोग केला

आहे. Rueckert यांच्या 1978 च्या लेखाने साहित्य आणि पर्यावरण यांचा संबंध पर्यावरणीय पद्धतीने विचारण्यास महत्त्वाची दिशा दिली.

पर्यावरण समीक्षेची संकल्पना-

‘Ecocriticism’ ही संज्ञा साहित्य आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करणाऱ्या विचारपद्धतीशी जोडली जाते. Rueckert यांच्या 1978 च्या लेखामुळे या संज्ञेचा साहित्यिक अभ्यासातील वापर विशेषत्वाने पुढे आला. पुढे या क्षेत्राने साहित्य, संस्कृती आणि प्राकृतिक पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचे व्यापक स्वरूप स्वीकारले.

Glottfelty यांच्या पर्यावरणीय साहित्यविचारात साहित्य आणि भौतिक पर्यावरण यांच्यातील संबंध केंद्रस्थानी आहेत. या दृष्टीने साहित्याचा अभ्यास करताना ‘मानव निसर्गाचा अनुभव कसा घेतो?’ या प्रश्नाबरोबरच ‘मानवी कृतींमुळे प्राकृतिक जगावर काय परिणाम होतो?’ हा प्रश्नही महत्त्वाचा ठरतो. Timothy Clark यांच्या मते ecocriticism ही केवळ साहित्यवाचनाची पद्धत नसून संस्कृतीकडे पाहण्याचा सैद्धांतिक मार्गही आहे. पर्यावरणीय संकटाच्या संदर्भात पारंपरिक सांस्कृतिक आणि साहित्यिक गृहीतकांचे पुनर्विचार करणे आवश्यक ठरते.

त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही साहित्याच्या विषयात ‘निसर्ग’ शोधण्यापेक्षा साहित्याच्या अर्थनिर्मितीमागील पर्यावरणीय संरचना उलगडते.

संस्कृतीचा अभ्यासक आणि त्याचे सांस्कृतिक स्थान-

संस्कृतीचा अभ्यास करणारा संशोधक संस्कृतीच्या बाहेर उभा असलेला पूर्णतः तटस्थ निरीक्षक नसतो. तो ज्या भाषेत विचार करतो, ज्या सामाजिक संस्थांमध्ये वाढतो, ज्या मूल्यव्यवस्थेत जगतो आणि ज्या ऐतिहासिक परिस्थितीचा अनुभव घेतो, त्याच सांस्कृतिक संरचनेचा तो भाग असतो.

ही जाणीव पर्यावरण समीक्षेसाठी महत्त्वाची आहे. मानव निसर्गाचे वर्गीकरण करतो, त्याचे वैज्ञानिक विश्लेषण करतो आणि त्याच्या उपयोगाचे नियोजन करतो; परंतु मानवाचे स्वतःचे अस्तित्वही त्याच प्राकृतिक व्यवस्थेवर अवलंबून असते. म्हणून पर्यावरण समीक्षा अभ्यासकाला स्वतःच्या मानवकेंद्री गृहीतकांचे परीक्षण करण्यास प्रवृत्त करते. ‘मानव निसर्गाचा मालक आहे’ या कल्पनेऐवजी ‘मानव प्राकृतिक व्यवस्थेतील एक घटक आहे’ ही भूमिका स्वीकारण्याची गरज येथे निर्माण होते.

संस्कृतीचे ‘कांद्याच्या थरां’प्रमाणे बहुस्तरीय स्वरूप-

संस्कृतीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ‘कांद्याचे थर’ हे रूपक उपयुक्त ठरते. बाह्य थरांमध्ये भाषा, पोशाख, आहार, सण, उत्सव, श्रद्धा, कला, संगीत आणि रूढी दिसतात. त्यामागे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संरचना असतात. अधिक खोलवर गेल्यावर भौतिक जीवन, उत्पादनव्यवस्था, तंत्रज्ञान आणि प्राकृतिक पर्यावरण यांचे संबंध स्पष्ट होतात.

उदाहरणार्थ, एखाद्या कृषिप्रधान समाजाच्या संस्कृतीचा अभ्यास करताना केवळ त्याच्या सण-उत्सवांचा विचार करून चालणार नाही. त्या समाजाची जमीन, पर्जन्यमान, जलस्रोत, पिके, ऋतूचक्र, पशुधन आणि स्थानिक जैवविविधता यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. यातून स्पष्ट होते की संस्कृती ही केवळ मानवनिर्मित प्रतीकव्यवस्था नाही. ती मानव आणि प्राकृतिक जग यांच्यातील दीर्घकालीन परस्परसंवादाची अभिव्यक्ती आहे.

संस्कृती, प्रकृती आणि प्राकृतिक इतिहास-

मानवी इतिहास हा पृथ्वीच्या प्राकृतिक इतिहासापासून वेगळा नाही. मानवाच्या अस्तित्वापूर्वी पृथ्वीवर भौगोलिक, जैविक आणि हवामानविषयक प्रक्रिया दीर्घकाळ चालू होत्या. मानव त्या प्रक्रियांमधूनच विकसित झाला. नदीकाठच्या संस्कृती, समुद्रकिनारी विकसित झालेल्या जीवनपद्धती, पर्वतीय समाज, वाळवंटी प्रदेशातील जीवनपद्धती आणि जंगलाशी संबंधित आदिवासी संस्कृती यांचा विचार केला असता प्राकृतिक परिस्थिती आणि सांस्कृतिक रचना यांचे घनिष्ठ नाते स्पष्ट होते. यामुळे

‘निसर्ग हा संस्कृतीचा केवळ परिवेश आहे’ ही भूमिका अपुरी ठरते. निसर्ग हा संस्कृतीच्या निर्मितीचा सक्रिय घटक आहे. मानवी इतिहासाची व्याख्या करताना प्राकृतिक इतिहासाचा समावेश केल्यास संस्कृतीकडे पाहण्याची दृष्टी बदलते. मानवी सभ्यता ही पृथ्वीपासून स्वतंत्र निर्मिती नसून पृथ्वीच्या भौतिक आणि जैविक परिस्थितींशी झालेल्या दीर्घ संवादाचे फलित आहे.

मानवकेंद्री संस्कृती, तंत्रज्ञान आणि निसर्गापासून वाढते अंतर-

आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे मानवाला प्राकृतिक परिस्थितींवर अभूतपूर्व प्रमाणात नियंत्रण मिळाले. सिंचन, जलसाठे, औद्योगिक उत्पादन, वाहतूक, ऊर्जा, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि जागतिक संप्रेषण यामुळे जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत परिवर्तन झाले.

परंतु या प्रगतीसोबत पर्यावरणीय किंमतही वाढली. जंगलतोड, जमिनीचा अतिवापर, खनिज उत्खनन, औद्योगिक प्रदूषण, जलस्रोतांवरील ताण आणि जैवविविधतेचा न्हास या समस्या तीव्र झाल्या.

Timothy Clark पर्यावरणीय संकटाला केवळ तांत्रिक प्रश्न न मानता नैतिक व सांस्कृतिक प्रश्न म्हणून पाहण्याची गरज अधोरेखित करतात. पर्यावरणीय प्रश्न ‘चांगले जीवन’ म्हणजे काय आणि मानवी समुदायाने कसे जगावे यासारख्या मूलभूत प्रश्नांशी जोडलेले आहेत. म्हणून तंत्रज्ञानाचा प्रश्न संस्कृतीपासून वेगळा करता येत नाही आणि संस्कृतीचा प्रश्न पर्यावरणापासून वेगळा करता येत नाही.

मानवी हितसंबंध आणि पर्यावरणीय हित यांचा संघर्ष-

मानवी सभ्यतेचा इतिहास हा प्राकृतिक संसाधनांच्या वापराचा इतिहासही आहे. परंतु मानवी हित आणि पर्यावरणीय हित यांच्यात नेहमीच सामंजस्य असते असे नाही.

जंगलतोड करून उद्योग उभारल्यास रोजगार निर्माण होऊ शकतो; परंतु जैवविविधतेचा न्हास होऊ शकतो. नदीवर धरण बांधल्याने सिंचन आणि ऊर्जा मिळू शकते; परंतु स्थानिक परिसंस्था, मत्स्यव्यवसाय, शेती आणि मानवी वस्तीवर परिणाम होऊ शकतो. येथे पर्यावरणीय न्यायाचा प्रश्न निर्माण होतो. विकासाचा लाभ कोणाला मिळतो आणि त्याची पर्यावरणीय किंमत कोण भरतो? संसाधनांचा वापर कोण करतो आणि त्याचे दुष्परिणाम कोण सहन करतो? या प्रश्नांमधून पर्यावरण समीक्षा सामाजिक न्यायाशी जोडली जाते. Clark यांच्या पर्यावरणीय न्यायविषयक विवेचनात पर्यावरणीय संकटाचा संबंध अधिकार, राजकारण आणि सामाजिक संरचनांशी जोडला जातो.

साहित्यिक संहिता आणि पर्यावरणीय वाचन-

एखाद्या साहित्यकृतीत नदी, जंगल, झाडे, प्राणी किंवा ऋतू आले आहेत म्हणून ती साहित्यकृती आपोआप पर्यावरणीय ठरत नाही.

पर्यावरणीय वाचनासाठी पुढील प्रश्न विचारणे आवश्यक आहे :

- निसर्गाला स्वतंत्र अस्तित्व दिले आहे का?
- निसर्ग केवळ मानवी भावनांचे प्रतिबिंब म्हणून वापरला आहे का?
- मानवी कृतींचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम दाखवला आहे का?
- गैर-मानवी जीवनाला स्वतंत्र स्थान दिले आहे का?
- लेखक मानवकेंद्री विकासाच्या संकल्पनेवर प्रश्न उपस्थित करतो का?
- साहित्यकृतीत पर्यावरणीय नैतिकता व्यक्त होते का?
- प्राकृतिक परिवेश कथानकावर परिणाम करणारा सक्रिय घटक आहे का?

Lawrence Buell यांच्या *The Environmental Imagination* ¹ मध्ये साहित्य प्राकृतिक पर्यावरणाचे प्रतिनिधित्व कसे करते आणि साहित्यिक कल्पनाशक्ती अधिक 'ecocentric' होण्याची शक्यता कशी निर्माण करते, याचा विस्तृत विचार केला आहे.

पर्यावरणीय साहित्याच्या चिकित्सेसाठी चार मूलभूत निकष-

प्राकृतिक जगाची उपस्थिती-प्राकृतिक पर्यावरण केवळ कथानकाची पार्श्वभूमी न राहता अर्थनिर्मितीचा सक्रिय घटक असावे. **मानवी इतिहास आणि प्राकृतिक इतिहासाचा संबंध-**मानवी जीवन आणि प्राकृतिक प्रक्रियांमधील परस्परसंबंध संहितेत जाणवला पाहिजे.

गैर-मानवी जीवनाचे महत्त्व-प्राणी, वनस्पती आणि परिसंस्था यांना केवळ मानवी उपयोगितेच्या चौकटीत न पाहता स्वतंत्र अस्तित्वमूल्य देण्याची शक्यता साहित्यकृतीत असावी.

पर्यावरणीय नैतिकता-मानवाचे निसर्गाशी असलेले नैतिक संबंध, जबाबदारी आणि बांधिलकी संहितेतून व्यक्त झाली पाहिजे. या निकषांमुळे पर्यावरण समीक्षा निसर्गवर्णनाच्या पलीकडे जाऊन साहित्याच्या नैतिक व सांस्कृतिक संरचनेचे परीक्षण करते.

संहितेत प्रकृतीविषयी मानवी बांधिलकी-

साहित्यिक कृतीमध्ये वृक्षतोड, नदीप्रदूषण, जंगलाचा नाश किंवा प्राण्यांचे विस्थापन दाखवले असल्यास लेखकाची भूमिका कोणती आहे, हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो.

वृक्षतोड विकासाचे प्रतीक म्हणून गौरवली आहे का? की तिच्या परिणामांविषयी खेद व्यक्त केला आहे? नदी प्रदूषित होते तेव्हा ती फक्त कथानकातील घटना आहे का, की तिच्या विनाशाला नैतिक अर्थ दिला आहे? पर्यावरणीय समीक्षा या प्रश्नांच्या आधारे साहित्यिक संहितेतील मूल्यव्यवस्थेचे परीक्षण करते.

यामुळे पर्यावरणीय संवेदनशीलता ही केवळ विषयात्मक नसून नैतिक आणि संरचनात्मकही असते.

प्राकृतिक परिवेश : स्थिर पार्श्वभूमी नव्हे-

निसर्ग स्थिर नसतो. झाड ऋतूनुसार बदलते. नदीचा प्रवाह बदलतो. जंगलाची जैवविविधता बदलते. मातीची सुपीकता बदलते. हवामान बदलते. प्राणी आणि पक्ष्यांचे अधिवास बदलतात. त्यामुळे साहित्यिक संहितेतील प्राकृतिक परिवेशाला स्थिर दृश्य म्हणून पाहणे ही मर्यादित पद्धत आहे. नदी कथानकातील पात्रांच्या जीवनावर परिणाम करू शकते. दुष्काळ स्थलांतर घडवू शकतो. पाऊस शेतीची अर्थव्यवस्था बदलू शकतो. जंगलातील बदल आदिवासी जीवनपद्धतीवर परिणाम करू शकतात. म्हणून प्राकृतिक परिवेश हा कथानकावर परिणाम करणारा सक्रिय घटक आहे.

The Inheritors : मानवी इतिहासाच्या पलीकडील प्राकृतिक इतिहास-

William Golding यांची *The Inheritors* ² ही कादंबरी १९५५ मध्ये प्रकाशित झाली. कादंबरीचा पर्यावरणीय संदर्भातून विचार करताना 'मानवी इतिहास' ही एकमेव इतिहासकथा नाही, हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो. मानवी सभ्यतेचा इतिहास अनेकदा प्रगती, विजय, उत्क्रांती आणि नियंत्रणाच्या भाषेत सांगितला जातो. परंतु या प्रक्रियेत इतर जीवसृष्टीचे काय झाले, कोणत्या प्रजातींचे अस्तित्व बदलले, कोणत्या प्राकृतिक व्यवस्था नष्ट झाल्या आणि कोण विस्थापित झाले, याचा विचार अनेकदा दुय्यम राहतो. *The Inheritors* कडे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पाहिल्यास मानवी उत्कर्षाला एकरेषीय प्रगती म्हणून पाहण्याऐवजी विविध जीवसमूह, अस्तित्वपद्धती आणि प्राकृतिक जग यांच्यातील संघर्षाच्या चौकटीत विचार करता येतो.

या संदर्भात पर्यावरण समीक्षा 'मानवाची प्रगती' या संकल्पनेला एक चिकित्सक प्रश्न विचारते :

मानवी प्रगतीची किंमत कोणाला मोजावी लागली?

हा प्रश्न पर्यावरणीय साहित्यवाचनाचा मूलभूत नैतिक प्रश्न बनतो.

मानवकेंद्रीतेपासून पृथ्वीकेंद्रीतेकडे-

मानवकेंद्री दृष्टिकोनात मानव हा केंद्रस्थानी असतो. निसर्गाचे मूल्य त्याच्या मानवी उपयोगितेवर ठरवले जाते. पृथ्वीकेंद्री दृष्टिकोनात मात्र प्राकृतिक जगाला स्वतंत्र मूल्य प्राप्त होते. झाडाचे मूल्य केवळ लाकडांमुळे नाही. नदीचे मूल्य केवळ पाण्यामुळे नाही. जंगलाचे मूल्य केवळ आर्थिक संसाधनांमुळे नाही. प्राण्यांचे अस्तित्व केवळ मानवी उपयोगासाठी नाही. ही जाणीव पर्यावरणीय नैतिकतेचा पाया आहे. Buell यांच्या पर्यावरणीय कल्पनाशक्तीच्या विवेचनात मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध अधिक ecocentric पद्धतीने समजून घेण्याची गरज अधोरेखित होते. त्यामुळे साहित्यवाचनाचा केंद्रबिंदू 'मानव निसर्गाचा अनुभव कसा घेतो?' एवढाच न राहता 'मानवी कृतींमुळे निसर्गाचे काय होते?' असा व्यापक होतो.

पर्यावरण समीक्षा आणि हवामान-संकट-

आज पर्यावरणीय संकटाचे स्वरूप जागतिक आहे. हवामान बदल, जैवविविधतेचा न्हास, प्रदूषण, जंगलतोड, जलसंकट आणि संसाधनावरील वाढता ताण यामुळे मानवी संस्कृतीसमोर मूलभूत आव्हाने निर्माण झाली आहेत. विज्ञान या संकटाची कारणे व परिणाम स्पष्ट करू शकते; परंतु समाजाला या संकटाचा सांस्कृतिक अर्थ समजून घेण्यासाठी कल्पनाशक्ती आणि नैतिक चौकटही आवश्यक आहे.

Amitav Ghosh यांच्या *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*³ मध्ये साहित्य, इतिहास आणि राजकारणाच्या पातळीवर हवामान बदलाची व्यापकता समजून घेण्यात आधुनिक कल्पनाशक्तीसमोरील मर्यादांचा विचार केला आहे. यामुळे पर्यावरण समीक्षा साहित्यिक कल्पनाशक्तीसमोर एक महत्त्वाचे आव्हान ठेवते : बदलत्या हवामानाच्या काळात साहित्याने पृथ्वीवरील संकटांचे प्रतिनिधित्व कसे करावे?

भारतीय संदर्भातील पर्यावरणीय जाणीव-

भारतीय सांस्कृतिक परंपरामध्ये नदी, वृक्ष, पर्वत, भूमी, पशु-पक्षी आणि ऋतू यांना विविध धार्मिक व सांस्कृतिक अर्थ प्राप्त झाले आहेत. परंतु निसर्गाचा सांस्कृतिक गौरव आणि प्रत्यक्ष पर्यावरणीय व्यवहार यांच्यातील अंतर तपासणे आवश्यक आहे. नदी पवित्र मानली जात असताना तिचे प्रदूषण का होते? वृक्षाला धार्मिक महत्त्व दिले जात असताना जंगलतोड का होते? भूमीला माता मानताना तिच्या संसाधनांचा अतिवापर का होतो? हे विरोधाभास पर्यावरणीय समीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत.

Vandana Shiva यांच्या *Staying Alive: Women, Ecology and Development*¹³ मध्ये पर्यावरणीय प्रश्नांचा स्त्रिया, ग्रामीण जीवन, उपजीविका, विकास आणि संसाधनांशी असलेला संबंध अधोरेखित केला आहे.

भारतीय संदर्भात त्यामुळे पर्यावरण हा केवळ 'निसर्गाचा' प्रश्न न राहता सामाजिक न्याय, उपजीविका, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, स्त्रीजीवन आणि स्थानिक समुदायांच्या अस्तित्वाशी जोडलेला प्रश्न ठरतो.

पर्यावरण समीक्षा आणि स्थानिक ज्ञान-

पर्यावरणीय संकटाच्या चर्चेत आधुनिक वैज्ञानिक ज्ञान महत्त्वाचे आहे; परंतु स्थानिक समुदायांचे अनुभवजन्य ज्ञानही तितकेच महत्त्वाचे ठरते. शेती, पाणी, वनस्पती, ऋतू, पशुधन, माती आणि हवामान याविषयी स्थानिक समाजांनी पिढ्यान्पिढ्या विकसित केलेले ज्ञान पर्यावरणीय संस्कृतीचा भाग आहे. साहित्यामध्ये अशा ज्ञानपरंपरांचे प्रतिनिधित्व झाल्यास पर्यावरणीय वाचनाला नवीन दिशा मिळू शकते. ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, दलित साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य यांच्या पर्यावरणीय आशयाचा स्वतंत्र अभ्यास करणे त्यामुळे आवश्यक ठरते.

पर्यावरण समीक्षा : आंतरशाखीय अभ्यासदृष्टी-

पर्यावरण समीक्षा ही एका ज्ञानशाखेपुरती मर्यादित नाही. तिचा संबंध पुढील क्षेत्रांशी जोडला जातो. साहित्य, समाजशास्त्र, इतिहास, भूगोल, पर्यावरणशास्त्र, मानवशास्त्र, विज्ञान, तंत्रज्ञान, तत्त्वज्ञान, नैतिकशास्त्र, सांस्कृतिक अध्ययन, राजकीय अर्थशास्त्र.इ.

जंगलतोड हा प्रश्न केवळ पर्यावरणशास्त्रीय नाही. त्याचा संबंध अर्थव्यवस्था, राजकारण, स्थानिक समुदाय, तंत्रज्ञान आणि संस्कृतीशी आहे. दुष्काळ हा केवळ हवामानाचा प्रश्न नाही; तो शेती, स्थलांतर, अर्थव्यवस्था आणि साहित्यिक अनुभवाशी जोडलेला आहे. यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही खऱ्या अर्थाने आंतरशास्त्रीय अभ्यासपद्धती ठरते. Clark यांच्या मांडणीतही पर्यावरणीय साहित्यविचार पारंपरिक साहित्यवाचनाला नवीन प्रश्नांनी आव्हान देणारा व्यापक सांस्कृतिक दृष्टिकोन म्हणून समोर येतो.

पर्यावरण समीक्षा आणि मराठी साहित्याच्या अभ्यासाच्या शक्यता.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात पर्यावरण समीक्षा ही अद्याप अधिक व्यापकपणे विकसित करता येण्यासारखी अभ्यासदृष्टी आहे. मराठी साहित्यामध्ये निसर्ग, शेती, दुष्काळ, नदी, पाऊस, माती, जंगल, ग्रामीण जीवन, पशु-पक्षी आणि पर्यावरणीय संकट यांचे विविध स्वरूपात चित्रण झालेले आहे. मात्र या साहित्यकृतींचा अभ्यास केवळ 'निसर्गचित्रण' या निकषावर न करता पुढील प्रश्नांवर करता येईल

१. निसर्गाचा मानवी जीवनावर परिणाम कसा दाखवला आहे?
२. ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि प्राकृतिक पर्यावरण यांचे नाते काय आहे?
३. दुष्काळाचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम कोणते आहेत?
४. नदी आणि जलसंस्कृतीचे साहित्यिक प्रतिनिधित्व कसे झाले आहे?
५. आदिवासी साहित्यामध्ये निसर्गाची संकल्पना कशी व्यक्त होते?
६. स्त्री आणि पर्यावरण यांचे संबंध कसे मांडले आहेत?
७. विकासाच्या नावाखाली होणाऱ्या विस्थापनाचे साहित्यिक चित्रण कसे आहे?
८. हवामान बदलाचे समकालीन मराठी साहित्यामध्ये कोणते संकेत दिसतात?

या दिशेने संशोधन झाल्यास मराठी साहित्यविचाराला पर्यावरणीय मानविकीशी जोडणारी नवी अभ्यासदृष्टी विकसित होऊ शकते.

निष्कर्ष-

पर्यावरण समीक्षा ही साहित्यकृतीतील निसर्गवर्णनाचा केवळ अभ्यास करणारी समीक्षा नसून मानव, प्रकृती, संस्कृती, समाज आणि प्राकृतिक इतिहास यांच्यातील परस्परसंबंधांचे चिकित्सक आकलन करून देणारी व्यापक अभ्यासदृष्टी आहे. मानवी संस्कृतीचा विकास हा प्रकृतीपासून स्वतंत्र नसल्यामुळे साहित्याचे वाचनही पर्यावरणीय संदर्भापासून वेगळे करता येत नाही. साहित्यकृतीतील नदी, जंगल, जमीन, पर्वत, प्राणी, वनस्पती, हवामान यांसारखे घटक केवळ पार्श्वभूमी म्हणून न पाहता मानवी जीवन आणि सांस्कृतिक प्रक्रियांवर परिणाम करणारे सक्रिय घटक म्हणून पाहणे आवश्यक ठरते.

आधुनिक तंत्रज्ञानकेंद्री विकासामुळे निसर्गाचे वस्तूकरण, संसाधनांचा अतिवापर आणि पर्यावरणीय असमतोल वाढत असताना पर्यावरण समीक्षा मानवी प्रगतीची किंमत कोणाला मोजावी लागते, हा मूलभूत प्रश्न उपस्थित करते. या दृष्टीने गैर-मानवी जीवसृष्टीचे अस्तित्व, पर्यावरणीय न्याय, स्थानिक समुदायांचे जीवन, उपजीविका आणि मानवाची नैतिक जबाबदारी यांचा साहित्याच्या माध्यमातून विचार करता येतो. त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही केवळ साहित्यसमीक्षेची आधुनिक शाखा न राहता वर्तमान पर्यावरणीय संकटाचे सांस्कृतिक आणि नैतिक भान निर्माण करणारी विचारपद्धती ठरते.

मानवी इतिहास आणि प्राकृतिक इतिहास यांचे परस्परसंबंध, संस्कृतीच्या मुळाशी असलेली प्रकृती आणि साहित्याच्या अर्थनिर्मितीत भौतिक पर्यावरणाची असलेली भूमिका ही पर्यावरण समीक्षेची प्रमुख सूत्रे आहेत. या दृष्टीने साहित्याचे पुनर्वाचन केल्यास मानवकेंद्री विचारांच्या मर्यादा स्पष्ट होऊन पृथ्वीकेंद्री, सहअस्तित्ववादी आणि पर्यावरणीय न्यायाधिष्ठित दृष्टिकोन

विकसित होतो. म्हणूनच आजच्या पर्यावरणीय संकटाच्या आणि तंत्रज्ञानप्रधान जीवनव्यवस्थेच्या संदर्भात पर्यावरण समीक्षा ही साहित्याच्या अभ्यासासाठीच नव्हे, तर मानवी संस्कृतीच्या भवितव्याचा विचार करण्यासाठीही अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. Buell, L. (1995). *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*. Harvard University Press.
2. .Golding, W. (1955). *The inheritors*. Faber and Faber.
3. Ghosh, A. (2016). *The great derangement: Climate change and the unthinkable*. University of Chicago Press.
4. Shiva, V. (1988). *Staying alive: Women, ecology and development*. Zed Books.
5. .Glottfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). *The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology*.
6. Shiva, V. (1991). *The violence of the green revolution: Third world agriculture, ecology, and politics*. Zed Books.

आंतरजालीन स्रोत-

1. Environment & Society Portal. William Rueckert's *Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism*.
2. Cambridge University Press. Timothy Clark, *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*.
3. University of Chicago Press. Amitav Ghosh, *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*.
4. University of Georgia Press. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT

भोयरी बोली व भोयरी संस्कृती:मराठीच्या परिघावरील केंद्र

डॉ.राजेंद्र मुंदे

आर्वी नाक्यामागे , ज्ञानेश्वर नगर वार्ड नं ९,

वर्धा ४४२००९

भ्रमणभाष ९४२२१४००४९

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -02

Received: 26/08/2026

Accepted: 28/08/2026

Published: 02/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द : भोयरी बोली, स्थलांतर, भाषिक संपर्क, सांस्कृतिक वारसा, भोयर समाज, बोलीभाषा, मराठी बोली, वऱ्हाडी, मालवी, राजस्थानी, गुजराती, बुंदेली, हिंदी, भाषिक संक्रमण, सीमाभाषिकता, लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती, श्रमसंस्कृती, सांस्कृतिक स्मृती, भाषा-संवर्धन, बोली संवर्धन, भाषा-संस्कृती संबंध, संस्कृती-विधी-बोली, भाषिक बहुलता, भाषिक अस्मिता, मौखिक परंपरा, भाषिक वारसा.

सारांश- भोयरी बोली ही भोयर समाजाच्या दक्षिण सिंध प्रांतापासून गुजरात, राजस्थान, माळवा आणि महाराष्ट्रातील विदर्भापर्यंतच्या शतकानुशतकांच्या स्थलांतरातून घडलेला एक समृद्ध भाषिक व सांस्कृतिक वारसा आहे. या प्रदीर्घ प्रवासामध्ये भोयरीवर भाया, राजस्थानी, गुजराती, मालवी, बुंदेली, हिंदी आणि वऱ्हाडी/मराठी अशा अनेक भाषांचे भाषिक थर चढले असून, 'Linguistic Survey of India' मध्ये तिची नोंद मालवीची बोली म्हणून झालेली आहे. लिखित परंपरा मर्यादित असली तरीही, ही बोली लोककथा, म्हणी, स्त्रियांची श्रमगीते आणि 'बहुड्डा पूजन' व 'सात आसरा' यांसारख्या पारंपरिक विधींमधून आजवर जिवंत राहिली आहे. बोली ही कोणत्याही भाषेची सजीव प्रयोगशाळा असते, जिच्यातून प्रमाणीकृत भाषेला नवे शब्द व अर्थछटा मिळतात; त्यामुळे विदर्भाची भाषिक ओळख केवळ वऱ्हाडीपुरती मर्यादित न राहता भोयरी, नागपुरी, गोंडी यांसारख्या विविध सीमाभाषिक बोलींमुळे अधिक समृद्ध होते. सध्याच्या काळात वाढते शहरीकरण, औपचारिक शिक्षण आणि न्यूनगंडाची भावना यांमुळे भोयरी भाषिकांची संख्या घटत आहे, परंतु बोली नष्ट होणे म्हणजे एका समाजाचा संपूर्ण सांस्कृतिक अनुभव आणि सामूहिक स्मृती गमावणे होय. म्हणूनच संस्कृती आणि भाषेच्या जतनासाठी भोयरीसारख्या बोलींचे दस्तऐवजीकरण, अभ्यास आणि संवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना-

मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक विकासप्रक्रियेत प्रमाण मराठीइतकेच महत्त्व विविध प्रादेशिक बोलींना प्राप्त आहे. भाषा ही केवळ व्याकरणिक रचना नसून ती समाजाच्या सामूहिक स्मृती, अनुभव, श्रमसंस्कृती, श्रद्धा आणि इतिहास यांचे सजीव रूप असते. म्हणूनच बोलींचा अभ्यास म्हणजे भाषेच्या मुळाशी जाऊन त्या समाजाच्या संस्कृतीचा, स्थलांतराचा आणि जीवनदृष्टीचा शोध घेणे होय. विदर्भातील भोयरी बोली ही अशाच प्रकारची एक स्वतंत्र, समृद्ध आणि दीर्घ परंपरा लाभलेली बोली असून दीर्घकाळ ती संशोधनाच्या मुख्य प्रवाहाबाहेर राहिली आहे. प्रस्तुत लेखात मराठीतील बोली-संकल्पना, भाषा-बोली अन्योन्यसंबंध, बोलींचे भाषा-संवर्धनातील स्थान, विदर्भातील बोलीभूगोल, तसेच वऱ्हाडी-भोयरी तुलनात्मक चौकटीत भोयरी बोली व संस्कृतीचा सखोल, संशोधनपर आणि तत्त्वज्ञानप्रधान विचार करण्यात येत आहे.

भोयरी : स्थलांतर, संपर्क आणि संस्कृतीचा प्रवाही वारसा-

मनुष्य जिथे जातो, तिथे केवळ शरीर घेऊन जात नाही; तो आपल्या सोबत भाषा, बोली, स्मृती, परंपरा, जगण्याच्या सवयी आणि सांस्कृतिक अधिष्ठानही घेऊन जात असतो. म्हणूनच स्थलांतराचा इतिहास हा केवळ भौगोलिक नसून तो भाषिक आणि सांस्कृतिकही असतो. भोयरी समाजाचा दीर्घ स्थलांतर प्रवास आणि त्या प्रवासातून घडत गेलेली भोयरी बोली ही याचे जिवंत उदाहरण आहे. इतिहासाच्या पातळीवर पाहिले असता, भोयरी समाजाचे मूळ दक्षिण सिंध प्रांतात—आजच्या पाकिस्तानातील भागात—आढळते. तेथून हा समूह गुजरात आणि राजस्थानच्या दिशेने स्थलांतरित झाला. पुढे माळवा-बुंदेलखंड परिसरात काही काळ स्थिरावून, परकीय आक्रमणांचे दडपण, राजकीय अस्थिरता आणि उपजीविकेच्या शोधांमुळे भोयरी समाज दक्षिणेकडे—मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्रात—सरकला. हा प्रवास शतकानुशतके चाललेला असल्याने, भोयरी बोलीवर विविध भाषिक प्रवाहांचे थर चढत गेले. भोयरी बोली ही केवळ एक बोली नसून ती स्थलांतराच्या प्रत्येक टप्प्याची भाषिक नोंद ठेवणारी जिवंत प्रणाली आहे. सिंध प्रांतातील ‘भाया’ बोली, राजस्थानातील राजस्थानी, गुजरातमधील गुजराती, माळव्याची मालवी, बुंदेलखंडातील बुंदेली, मध्यप्रदेशातील हिंदी आणि विदर्भातील मराठी—या सर्व भाषांच्या संपर्कातून भोयरी बोली आकाराला आली आहे. त्यामुळे तिची शब्दसंपदा, वाक्यरचना आणि विभक्तीप्रत्यय हे एका भाषेपुरते मर्यादित न राहता बहुविध भाषिक संस्कारांचे द्योतक ठरतात.

भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने पाहिले असता, बोलींचा अभ्यास केवळ ध्वनिविज्ञान किंवा व्याकरणापुरता मर्यादित नसतो. बोली या त्या-त्या समाजाच्या शिक्षणपद्धती, सामाजिक रचना, परंपरा, लोकसाहित्य आणि संस्कृतीशी घट्ट जोडलेल्या असतात. भोयरी बोलीही त्याला अपवाद नाही. लिखित परंपरा मर्यादित असली तरी, ही बोली लोककथा, म्हणी, दैनंदिन व्यवहार, श्रमसंस्कृती आणि स्त्री-पुरुषांच्या संवादातून सतत जिवंत राहिली आहे.

शब्द हे भूतकाळातील आणि वर्तमानातील जनमानसांच्या अमूर्त भावनांचे मूर्त रूप असतात. स्थल-काल बदलल्यावर विचारसरणी बदलते आणि त्याचबरोबर शब्दांचे अर्थ, उच्चार आणि वापरही बदलतो. भोयरी बोलीत हे स्पष्टपणे जाणवते. काही शब्द जसेच्या तसे टिकून राहिले आहेत, काही शब्द नव्या रूपात रूळले आहेत, तर काही जुने शब्द काळाच्या ओघात लुप्त झाले आहेत. ही प्रक्रिया राजकीय घडामोडी, सामाजिक बदल, व्यापार, तंत्रज्ञान आणि उपजीविकेच्या बदलत्या साधनांमुळे अधिक गतिमान झाली. Linguistic Survey of India मध्ये भोयरी (भोवरी) बोलीची नोंद मालवी भाषेची एक बोली म्हणून

करण्यात आली असून 'Mup-bho' असा तिचा कोड दिला आहे. ही नोंद केवळ भाषिक साम्य दर्शवत नाही, तर भोयरी बोलीचा माळव्याशी असलेला ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संबंधही अधोरेखित करते. पुढे पश्चिम हिंदी, मराठी आणि वऱ्हाडीचा प्रभाव वाढत गेल्याने, भोयरी बोलीने स्थानिक गरजेनुसार स्वतःला बदलत ठेवले.

विदर्भ आणि मध्यप्रदेशातील भोयरबहुल भाग—

नागपूर, वर्धा, अमरावती, बैतूल, छिंदवाडा—यांना 'भोयरपट्टी' असे संबोधले जाते. येथील दैनंदिन जीवनात भोयरी बोली अजूनही संवादाचे प्रमुख माध्यम आहे. विशेषतः शेती, मजुरी, घरगुती व्यवहार, सण—उत्सव आणि सामाजिक समारंभांतून ही बोली नैसर्गिकपणे व्यक्त होते. मराठीच्या संपर्कामुळे द्वितीया व चतुर्थी विभक्तीप्रत्ययांत मराठी छटा दिसते, तर हिंदीच्या प्रभावामुळे षष्ठी विभक्तीमध्ये 'को', 'की' यांचा वापर आढळतो.

भोयरी बोलीची सर्वात महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे तिचा लोकसाहित्याशी असलेला घट्ट संबंध. स्त्रियांच्या श्रमगीतांमध्ये, पुरुषांच्या अनुभवकथनांत, शेतकरी जीवनातील संवादांत आणि स्थलांतराच्या आठवणींतून ही बोली आपले अस्तित्व टिकवते. त्यामुळे भोयरी बोली ही केवळ भाषिक संरचना न राहता, भोयर समाजाच्या सामूहिक स्मृतींचे आणि जगण्याच्या तत्त्वज्ञानाचे माध्यम बनते. जनगणनांच्या नोंदी पाहिल्या असता, भोयरी भाषिकांची संख्या कालांतराने घटलेली दिसते. यामागे शिक्षणात प्रामुख्याने मराठी—हिंदीचा वापर, शहरांकडे वाढलेले स्थलांतर आणि बोलीविषयीची न्यूनगंडाची भावना ही कारणे आहेत. मात्र बोली नष्ट होणे म्हणजे केवळ शब्द हरवणे नव्हे; तो संपूर्ण सांस्कृतिक अनुभव हरवण्याचा धोका असतो. म्हणूनच भोयरीसारख्या बोलींचे दस्तऐवजीकरण, अभ्यास आणि संवर्धन हे अत्यावश्यक ठरते. अखेरीस असे म्हणता येईल की, भोयरी बोली हा स्थलांतराच्या दीर्घ प्रवासातून घडलेला भाषिक वारसा आहे. गुजराती, राजस्थानी, मालवी, बुंदेली, हिंदी, मराठी आणि वऱ्हाडी यांच्या संपर्कातून तयार झालेली ही बोली एका समाजाच्या जिवंत इतिहासाचे प्रतिनिधित्व करते. बदल स्वीकारत, स्वतःला रूपांतरित करत, भोयरी बोली आजही भोयर समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा केंद्रबिंदू आहे— आणि म्हणूनच ती केवळ त्या समाजाची नाही, तर आपल्या सर्वांच्या सामायिक भाषिक—सांस्कृतिक ठेव्याचा अविभाज्य भाग आहे.

१. मराठीतील बोलींची संकल्पना :

मराठी ही एकसंध, एकरेषीय भाषा नसून ती अनेक प्रादेशिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रवाहांच्या संमीलनातून घडलेली बहुविध भाषा आहे. कोकण, देश, खानदेश, विदर्भ, मराठवाडा या प्रत्येक विभागात वेगवेगळ्या बोली विकसित झालेल्या दिसतात. या बोली म्हणजे प्रमाण भाषेपासून झालेले अपभ्रंश नसून त्या त्या प्रदेशातील लोकजीवनातून आकाराला आलेल्या स्वतंत्र भाषिक प्रणाली आहेत. बोलींमधून स्थानिक पर्यावरण, व्यवसाय, सामाजिक रचना आणि इतिहास यांचे सूक्ष्म प्रतिबिंब आढळते. त्यामुळे बोली-अभ्यास हा केवळ भाषावैज्ञानिक न राहता तो सांस्कृतिक व समाजशास्त्रीय अभ्यासही ठरतो.

२. भाषेच्या बाबतीत बोलीचे महत्त्व:

कोणत्याही भाषेचा खरा जीव तिच्या बोलींमध्ये असतो. प्रमाण भाषा प्रामुख्याने लिखित, शिक्षित आणि संस्थात्मक व्यवहारात वापरली जाते; परंतु बोली ही दैनंदिन जीवनात, श्रमसंस्कृतीत, कौटुंबिक संवादात आणि विधीपरंपरांत सतत वापरात असते. बोलींमधूनच भाषेला नवे शब्द, नवे अर्थछटांचे प्रवाह आणि नवी संवेदना प्राप्त होत असते. भोयरी बोलीतील शब्दसंपदा,

म्हणी, वाक्प्रचार आणि विशेषतः विधीसंलग्न शब्दप्रयोग हे प्रमाण मराठीच्या शब्दसंपत्तीला समृद्ध करणारे ठरतात. त्यामुळे बोली ही भाषेची परिधीय रचना नसून तिच्या सर्जनशीलतेचे केंद्र मानावे लागते.

३. भाषा आणि बोली : अन्योन्यसंबंध

भाषा आणि बोली यांचे नाते परस्परावलंबी व परस्परपूरक आहे. भाषा ही व्यापक व्याकरणिक व संरचनात्मक चौकट पुरवते, तर बोली त्या चौकटीला स्थानिक अर्थ, भावनिक छटा आणि सांस्कृतिक अधिष्ठान प्रदान करते. भोयरी बोली मराठीच्या मूलभूत व्याकरणाशी सुसंगत असली तरी तिची ध्वनिरचना, शब्दयोजना आणि वाक्यघटना स्थानिक सांस्कृतिक गरजांनुसार घडलेली आहे. त्यामुळे भाषा-बोली संबंध हा केंद्र-परिघाच्या सत्ताकारणावर आधारित नसून, तो संवादात्मक व सजीव प्रक्रियेचा परिणाम आहे.

४. भाषा-संवर्धनात बोलींची भूमिका -

भाषा संवर्धनाच्या प्रक्रियेत बोलींचे स्थान अत्यंत मूलभूत आहे. केवळ प्रमाण भाषेचे संवर्धन म्हणजे भाषेचा अपूर्ण विकास होय. बोली नष्ट झाल्यास भाषेचा लोकाधारित पाया कमकुवत होतो आणि भाषा हळूहळू केवळ औपचारिक व पुस्तकी स्वरूपात उरते. भोयरी बोलीचे जतन म्हणजे भोयरी समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृती, परंपरा आणि जीवनदृष्टीचे जतन होय. बोलींमधील मौखिक साहित्य, विधीभाषा, लोककथा आणि गीतपरंपरा या भाषेच्या दीर्घायुष्यास कारणीभूत ठरतात. म्हणूनच बोलींचे दस्तऐवजीकरण, शब्दकोश, आणि सांस्कृतिक अभ्यास हे भाषा-संवर्धनाचे अनिवार्य घटक ठरतात.

५. “बोली जगल्या तर भाषा जगेल” : हे महत्त्वाचे गृहीतक

“बोली जगल्या तर भाषा जगेल” हे गृहीतक केवळ भावनिक घोषवाक्य नसून भाषावैज्ञानिक व समाजभाषाशास्त्रीय सत्य आहे. बोली ही भाषेची नैसर्गिक प्रयोगशाळा असते. येथेच भाषा बदलते, विस्तारते आणि नव्याने अर्थनिर्मिती करते. भोयरी बोली आजही शेती, श्रम, नातेसंबंध, सण-उत्सव आणि धार्मिक विधींमध्ये सक्रिय असल्यामुळे मराठी भाषेच्या लोकजीवनाशी असलेल्या नात्याची साक्ष देते. बोली जिवंत राहिल्यास भाषा केवळ टिकतेच असे नाही, तर ती नव्या काळाशी संवाद साधण्यास सक्षम ठरते.

६. विदर्भातील बोलीभूगोल आणि वऱ्हाडीचा विस्तार

विदर्भ हा मराठी भाषेचा सर्वात विस्तीर्ण बोलीप्रदेश मानला जातो. तथापि, ‘विदर्भ म्हणजे वऱ्हाडी’ ही धारणा भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या अपुरी आणि एकांगी आहे. वर्धा नदीच्या पलीकडे वऱ्हाडी बोली प्रबळ असली, तरी नदीच्या अलीकडे नागपुरी व झाडी या प्रमुख बोली आढळतात. याशिवाय गोंडी, कोरकू, लम्हनी, गौर बंजारी, बंजारी, पावरी, कोलामी, कोष्टी आणि भोयरी या बोली विदर्भाच्या भाषिक बहुलतेचे द्योतक आहेत. भोयरी बोली विशेषतः विदर्भ-मध्यप्रदेश सीमेवरील सांस्कृतिक संमीलनातून विकसित झालेली असल्यामुळे ती सीमाभाषिक (borderline) स्वरूप धारण करते.

७. भोयरी बोली : सामाजिक व सांस्कृतिक अधिष्ठान

भोयरी बोली ही भोयरी समाजाच्या संपूर्ण जीवनव्यवहाराशी अविभाज्यरीत्या जोडलेली आहे. शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था, श्रमसंस्कृती, पितरपूजा, बहुड्डा (कजली) पूजन, सात आसरा, सेंदरे देव, मानिनी पूजन यांसारख्या विधीपरंपरा भाषेच्या माध्यमातूनच पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित होत आल्या आहेत. भोयरी संस्कृती (२०२१) हा ग्रंथ संपूर्ण भोयरी बोलीत

लिहिला गेल्यामुळे संस्कृतीचा आत्मस्वरूप, अंतर्गत दृष्टिकोनातून अभ्यास शक्य झाला आहे. भाषा येथे केवळ अभिव्यक्तीचे साधन न राहता संस्कृतीची संरक्षक आणि वाहक बनते.

८. वऱ्हाडी-भोयरी तुलनात्मक शब्दसंपदा

अर्थ	वऱ्हाडी	भोयरी
पाणी	पाणी	पाण
घर	घर	घार
मूल	पोर	लेकरू
काम	काम	काज

हा तुलनात्मक तक्ता दोन्ही बोलींतील साम्य, भिन्नता आणि परस्पर प्रभाव स्पष्ट करतो.

९. संस्कृती-विधी-बोली :

त्रिकोणी मॉडेल संस्कृती, विधी आणि बोली हे तीन घटक परस्परावलंबी आणि परस्परपूरक आहेत. विधी बोलीला प्रतीकात्मक अर्थ प्रदान करतात; संस्कृती त्या अर्थाना सामाजिक वैधता देते; आणि बोली या सर्वांचा संवादात्मक प्रवाह घडवते. भोयरी बोली या त्रिकोणाचा केंद्रबिंदू असून ती संस्कृतीचा अनुभव भाषेत रूपांतरित करते. त्यामुळे बोली नष्ट होणे म्हणजे केवळ भाषिक नव्हे, तर सांस्कृतिक विघटन होय.

लोकसाहित्याच्या पातळीवर वऱ्हाडी-भोयरी अंतरसंबंध:

लोकसाहित्याच्या पातळीवर पाहिले असता, वऱ्हाडी आणि भोयरी या दोन्ही बोलींमध्ये श्रमसंस्कृती, ग्रामीण जीवन आणि स्थलांतराचा अनुभव हे समान धागे आढळतात. वऱ्हाडी लोकगीतांतील शेतकरी जीवन, दुष्काळ, मजुरी आणि सामाजिक विसंगती यांचे प्रतिबिंब भोयरी लोककथांमध्येही वेगळ्या छटेत दिसते. दोन्ही बोलींमधील लोकसाहित्य हे ग्रामीण समाजाच्या संघर्षांचे दस्तऐवजीकरण करते. यातून असे लक्षात येते की, बोली या स्वतंत्र बेटांसारख्या नसून त्या परस्परांशी संवाद साधणाऱ्या सांस्कृतिक प्रणाली आहेत. वऱ्हाडी-भोयरी बोलींचा अंतरसंबंध हा मराठी भाषेच्या विस्तारशील आणि समावेशक स्वरूपाचा पुरावा आहे.

निष्कर्ष : भोयरी बोली – मराठीच्या परिघावरील केंद्र प्रस्तुत संशोधनातून हे स्पष्ट होते की भोयरी बोली ही मराठी भाषेच्या परिघावर वसलेली असली तरी सांस्कृतिक आणि भाषिक दृष्ट्या ती केंद्रस्थानी आहे. ती मराठीच्या मुख्य प्रवाहाला पर्यायी नसून पूरक आहे. भोयरी बोलीतून मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक विस्ताराची, स्थलांतराची आणि लोकसंस्कृतीची समृद्ध परंपरा उलगडते. म्हणूनच “भोयरी बोली : मराठीच्या परिघावरील केंद्र” ही संकल्पना केवळ भाषिक नव्हे, तर तत्त्वज्ञानात्मक अर्थानेही सार्थ ठरते. बोलींचे जतन म्हणजे भाषेचे नव्हे, तर संपूर्ण सांस्कृतिक विश्वाचे जतन होय.

संदर्भसूची

१. देशमुख, सुरेश म. (२०२०). भोयरी मराठी शब्दकोश आणि भाषाविज्ञान. खापरखेडा , नागपूर संवेदना प्रकाशन .
२. देशमुख, सुरेश म. (२०२१). भोयरी संस्कृती (संपूर्ण ग्रंथ भोयरी बोलीत). नागपूर , स्वतः लेखक प्रकाशक.

आधुनिक मराठी साहित्यातील नवे विचारप्रवाह

डॉ.उज्ज्वला भोर

प्राध्यापक

प्रमुख, मराठी विभाग एस.एस.जी.एम.महाविद्यालय कोपरगाव, जि. अहिल्यानगर

भ्रमणभाष - 7499 317 792

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -03

Received: 26/08/2026

Accepted: 28/08/2026

Published: 02/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द - आधुनिक मराठी साहित्य, विचारप्रवाह, फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, उत्तर-वसाहतवाद, परिस्थितिविज्ञान, तृष्णेचे काव्यशास्त्र.

सारांश- आधुनिक मराठी साहित्य हे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तनांच्या प्रभावातून विकसित झाले असून विविध विचारप्रवाहांनी त्याच्या आशय, अभिव्यक्ती आणि समीक्षादृष्टीला नवी दिशा दिली आहे. प्रस्तुत लेखात आधुनिक मराठी साहित्याच्या जडणघडणीतील **वसाहतवाद, उत्तर-वसाहतवाद, फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, परिस्थितिविज्ञान आणि तृष्णेचे काव्यशास्त्र** या प्रमुख विचारप्रवाहांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच प्राचीन संतसाहित्यातील नाथ, वारकरी आणि महानुभाव संप्रदायांच्या वैचारिक प्रभावाचीही चर्चा केली आहे. फुलेवादने सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता आणि शोषितांच्या मुक्तीचा विचार मांडला; गांधीवादने सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन, ग्रामस्वराज्य आणि मानवी मूल्यांचा आग्रह धरला; तर आंबेडकरवादने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाच्या मूल्यांना साहित्यिक अभिव्यक्तीचे वैचारिक अधिष्ठान दिले. देशीवादने स्थानिक भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि जीवनानुभवांना केंद्रस्थानी ठेवत पाश्चात्य निकषांच्या अंधानुकरणाला विरोध केला. परिस्थितिविज्ञानाने साहित्यकृतीचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ अधोरेखित केला, तर तृष्णेच्या काव्यशास्त्राने साहित्यनिर्मितीमागील मानवी इच्छा, आकांक्षा आणि मानसशास्त्रीय प्रेरणांचा शोध घेतला. एकूणच, विविध विचारप्रवाहांमुळे आधुनिक मराठी साहित्य अधिक व्यापक, बहुआयामी आणि परिवर्तनशील झाले असून साहित्याचा अभ्यास केवळ कलात्मकतेपुरता मर्यादित न ठेवता सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक आणि मानसशास्त्रीय संदर्भांच्या समन्वयातून करणे आवश्यक असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट होते.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना

साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब मानले जाते. समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक आणि वैचारिक परिवर्तनांचे पडसाद साहित्याच्या आशय, अभिव्यक्ती आणि सौंदर्यदृष्टीवर उमटत असतात. त्यामुळे कोणत्याही साहित्याचा अभ्यास हा केवळ त्याच्या कलात्मक वैशिष्ट्यांच्या आधारे न करता, त्यामागील सामाजिक आणि वैचारिक संदर्भांच्या आधारे करणे आवश्यक ठरते. आधुनिक मराठी साहित्याच्या विकासप्रक्रियेत विविध देशी-विदेशी विचारप्रवाहांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

आधुनिकतेच्या प्रक्रियेसोबत मराठी साहित्यामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक समता, शोषणविरोध, स्त्री-मुक्ती, दलित अस्मिता, ग्रामीण जीवन, आदिवासी अनुभव, सांस्कृतिक स्वायत्तता आणि पर्यावरणीय जाणीव यांसारखे विविध विषय केंद्रस्थानी आले. फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद आणि देशीवाद या विचारप्रवाहांनी साहित्याच्या निर्मितीला तसेच साहित्यसमीक्षेला नवी वैचारिक दिशा दिली. त्याचबरोबर आधुनिकतावाद, उत्तर-वसाहतवाद, संरचनावाद, उत्तर-संरचनावाद, विघटनवाद, सांस्कृतिक अभ्यास आणि सबाल्टर्न अभ्यास यांसारख्या पाश्चात्य विचारप्रवाहांचाही मराठी साहित्यविचारावर प्रभाव पडला.

महात्मा फुले यांच्या विचारांनी सामाजिक विषमता, जातीय वर्चस्व आणि शोषणाविरुद्ध संघर्षाची जाणीव निर्माण केली; गांधीवादाने सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन आणि मानवी मूल्यांचा आग्रह धरला; तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेला साहित्यिक अभिव्यक्तीचे महत्त्वपूर्ण अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. भालचंद्र नेमाडे यांच्या देशीवादाने स्थानिक भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि जीवनानुभव यांना केंद्रस्थानी ठेवत पाश्चात्य साहित्यिक निकषांच्या अंधानुकरणाला प्रश्नांकित केले.

याचबरोबर साहित्यकृतीचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ विचारात घेणारी परिस्थितिविज्ञानाची दृष्टी तसेच मानवी इच्छा, आकांक्षा आणि मानसशास्त्रीय प्रेरणांचा शोध घेणारे 'तृष्णेचे काव्यशास्त्र' यांसारख्या समीक्षादृष्टींनी आधुनिक मराठी साहित्याच्या आकलनाला अधिक व्यापक केले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात नवसाहित्य, लघुनियतकालिकांची चळवळ, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य आणि आदिवासी साहित्य यांच्या माध्यमातून वंचित व उपेक्षित समूहांचे अनुभव साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले.

या पार्श्वभूमीवर आधुनिक मराठी साहित्याच्या जडणघडणीत कार्यरत असलेल्या विविध विचारप्रवाहांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत अभ्यासात फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, उत्तर-वसाहतवाद, परिस्थितिविज्ञान आणि तृष्णेचे काव्यशास्त्र या विचारप्रवाहांचा आधुनिक मराठी साहित्याशी असलेला संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या विचारप्रवाहांच्या माध्यमातून आधुनिक मराठी साहित्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक आणि मानसशास्त्रीय स्वरूप अधिक व्यापकपणे समजून घेता येते.

विषय विवेचन -

साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असते. मानवी जीवनातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तनांचा परिणाम साहित्यावर होत असतो. त्यामुळे प्रत्येक कालखंडात नवीन विचारसरणी उदयास येतात आणि त्या विचारसरणींच्या प्रभावातून साहित्याचे विविध प्रवाह निर्माण होतात. या कालखंडात स्वच्छंदतावाद, मार्क्सवाद, फ्राईडवाद यांसारख्या विचारप्रणालींनी आधुनिक साहित्याला नवे आशय, नवे आयाम, नवी अभिव्यक्ती आणि नवी समीक्षादृष्टी प्रदान केली आहे.

एखाद्या विशिष्ट काळात समाज, संस्कृती, राजकारण, धर्म किंवा मानवी जीवनाविषयी निर्माण झालेल्या आणि समाजाला दिशा देणाऱ्या सुसंगत विचारांच्या परंपरेला विचारप्रवाह असे म्हणतात. प्रत्येक विचारप्रवाह समाजाच्या

मूल्यव्यवस्थेवर तसेच साहित्यनिर्मितीवर प्रभाव टाकत असतात. फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद आणि देशीवाद ही आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील काही महत्त्वाची विचारप्रवाहांची उदाहरणे होत.

गेल्या शतकभरात जागतिक वास्तवाच्या संदर्भात अनेक वैचारिक प्रवाह विकसित झाले. पाश्चात्य साहित्यसमीक्षेत आधुनिकतावाद, अवॉगार्ड, उत्तर-आधुनिकतावाद, संरचनावाद, उत्तर-संरचनावाद, विरचनावाद, चिन्हमीमांसा, कथनमीमांसा, वाचक-प्रतिसाद सिद्धांत, उत्तर-स्त्रीवाद, उत्तर-वसाहतवाद, निम्नवर्गीय अभ्यास, संस्कृती-अभ्यास आणि नवऐतिहासिकतावाद यांसारख्या सिद्धांतांनी साहित्याच्या अभ्यासाला नवी दिशा दिली. मराठी साहित्याच्या संदर्भात मर्ढेकरांचा लयसिद्धांत, शरदचंद्र पाध्ये यांचा मानुषतावाद, दि.के.बेडेकर यांचा साहित्याचा सांस्कृतिक अभ्यास, आंबेडकरवाद, फुलेवाद, नेमाडेचा देशीवाद, रा.ग. जाधव यांचे साहित्याचे परिस्थितिविज्ञान आणि म. सू. पाटील यांचे तृष्णेचे काव्यशास्त्र यांसारख्या विचारप्रवाहांचे महत्त्व विशेषत्वाने अधोरेखित झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात नवसाहित्याचा उदय झाला. त्याचबरोबर लघुनियतकालिकांची चळवळ, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य आणि आदिवासी साहित्य या चळवळींनी साहित्याचा आशय अधिक व्यापक केला. या चळवळींमुळे समाजातील उपेक्षित, वंचित आणि शोषित घटकांचे अनुभव साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास केवळ कलात्मकतेच्या निकषांवर न करता सामाजिक आणि सांस्कृतिक वास्तवाच्या संदर्भात करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली.

या संदर्भात उत्तर-वसाहतवाद हा महत्त्वाचा विचारप्रवाह मानला जातो. वसाहतवाद हा पाश्चात्य साम्राज्यवादी विस्ताराचा परिणाम आहे. एका सत्ताधारी समाजाने दुसऱ्या समाजावर राजकीय, सांस्कृतिक आणि मानसिक वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची प्रक्रिया म्हणजे वसाहतवाद होय. वसाहतवाद हा पाश्चात्य साम्राज्यवादी विस्ताराचा परिणाम असून त्याद्वारे एका सत्ताधारी राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक वर्चस्व प्रस्थापित केले, त्याचा परिपाक म्हणजेच राजकीय गुलामी, व्यक्तिमत्त्वाचे विखंडन आणि माणसाचे अमानुषीकरण ही वसाहतवादाची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली जातात. मात्र वसाहतवादी अनुभवामुळे समाजातील अनेक अंतर्गत विसंगती आणि विषमतांची जाणीवही तीव्र झाली. सामाजिक संरचनेतील दुर्गुणांची जाणीव, उच्च-नीच भेद, स्त्री-पुरुष विषमता, वर्णभेद आणि लिंगभेद यांविषयी समाजात प्रश्न उपस्थित होऊ लागले. त्यामुळे वसाहतवादाविरोधी संघर्षाबरोबरच सामाजिक परिवर्तनाची जाणीवही विकसित झाली. उत्तर-वसाहतवादी विचारसरणी या सर्व प्रक्रियांचा अभ्यास करते आणि वसाहतवादी सत्तेने निर्माण केलेल्या सांस्कृतिक व मानसिक परिणामांचे विश्लेषण करते. मराठी साहित्यामध्ये विशेषतः भालचंद्र नेमाडे यांच्या कोसला मध्ये उत्तर-वसाहतवादी जाणीवांचे स्पष्ट प्रतिबिंब दिसते. मराठी साहित्यातील दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य आणि उपेक्षित घटकांच्या अनुभवांवर आधारित साहित्यप्रवाहांनी सामाजिक विषमता, अन्याय आणि सांस्कृतिक वर्चस्व यांना आपल्या साहित्यातून समाज व्यवस्थेला प्रश्न विचारले. त्यामुळे या साहित्यप्रवाहांतून स्वतःचा शोध, अस्मितेचा आग्रह, सामाजिक समतेची मागणी आणि शोषणाविरुद्धचा संघर्ष यांना महत्त्व प्राप्त झाले. याच कारणामुळे उत्तर-वसाहतवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील एक महत्त्वाचा आणि प्रभावी विचारप्रवाह आहे.

ज्ञान-विज्ञानाचा स्वीकार करताना भारतीय समाजात एक प्रकारचा अंतर्विरोध दिसून येतो. राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक विचारवंतांनी सामाजिक पारतंत्र्याच्या प्रश्नाकडे तितक्याच तीव्रतेने पाहिले नाही. या पार्श्वभूमीवर महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. महात्मा फुले यांनी ब्राह्मणी वर्चस्ववाद, सामाजिक विषमता आणि शोषितांच्या गुलामगिरीचे वास्तव उघड केले. महात्मा फुले यांनी सर्वप्रथम आपल्या विचारातून सामाजिक स्वातंत्र्याकडे समाजसुधारकांचे लक्ष वेधले. त्यांनी शोषितांच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी केली आणि सर्व मानवांना समान स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, अशी भूमिका मांडली. त्यांच्या विचारांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव आढळते. त्यामुळे स्त्रीवादी विचारांच्या

प्रारंभिक प्रेरणांमध्ये महात्मा फुले यांचे स्थान महत्त्वाचे मानले जाते. म. फुले यांनी धर्माची व्यापक व्याख्या केली. त्यांच्या मते “मानवतेच्या आधारावर जगणे हाच खरा धर्म आहे.” कोणत्याही धर्माचा व्यक्ती असो, सत्य, समता आणि मानवता या मूल्यांच्या आधारे जीवन जगणे हेच धर्माचे खरे स्वरूप आहे. एकंदरीतच त्यांनी शेतकरी, स्त्रिया आणि वंचित घटक यांच्या प्रश्नांकडे गांभीर्याने पाहिले. म्हणूनच त्यांचे विचार आजही समकालीन वाटतात. त्यामुळेच मराठी साहित्याचा अभ्यास करताना महात्मा फुले यांच्या विचारांची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.^१

मराठी साहित्याची परंपरा ही विविध विचारप्रवाहांनी समृद्ध आहे. साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असते. त्यामुळे प्रत्येक साहित्यकृतीमागे विशिष्ट विचारधारा, जीवनदृष्टी आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी कार्यरत असते. प्राचीन मराठी संतसाहित्यात वैष्णव, शैव, शाक्त, नाथ, वारकरी, महानुभाव, दत्त इत्यादी विविध संप्रदायांचे विचार प्रतिबिंबित झालेले आहेत. या संप्रदायांनी समाजाला अध्यात्म, भक्ती, नैतिकता आणि मानवतावाद यांचे विविध आयाम दिले. त्यामुळे प्राचीन मराठी साहित्य अभ्यासताना त्या त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. उदा.-संत ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयावर नाथसंप्रदायाचा प्रभाव आढळतो, तर संत नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या साहित्यात वारकरी संप्रदायाची भक्ती परंपरा प्रकर्षाने दिसते. महानुभाव साहित्यामध्ये चक्रधर स्वामींच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव असून ते तत्कालीन समाजातील धार्मिक कर्मकांडांना विरोध करणारे विचार मांडते. त्यामुळे संतसाहित्याचा अभ्यास केवळ काव्यरूपाने न करता त्यामागील वैचारिक अधिष्ठान समजणे आवश्यक ठरते. आधुनिक मराठी साहित्याच्या बाबतीतही हीच गोष्ट लागू होते. फुलेवाद, आंबेडकरवाद, गांधीवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद, उत्तर-वसाहतवाद अशा विविध विचारप्रवाहांनी मराठी साहित्याला नवे आशय, नवी दृष्टी आणि नवे मूल्यभान दिले आहे. साहित्य हे केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून समाजातील वास्तव, संघर्ष, परिवर्तन आणि मानवी अनुभव यांचे प्रतिबिंब असते. म्हणूनच साहित्यकृतींचा अभ्यास करताना त्यामागील विचारपरंपरा, सामाजिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक जाणीवा यांचा सखोल विचार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्राचीन मराठी साहित्य अभ्यासताना त्या त्या काळातील वैचारिक आणि सांस्कृतिक संदर्भाचा विचार करणे आवश्यक ठरते. साहित्य हे केवळ कलात्मक निर्मिती नसून त्यामागे विशिष्ट विचारपरंपरा कार्यरत असते.^२

महात्मा गांधी हे आधुनिक भारतीय विचारविश्वातील एक महत्त्वाचे चिंतक होते. त्यांनी १९०९ मध्ये ‘हिंद स्वराज्य’ हा ग्रंथ लिहून आधुनिक पाश्चात्य सभ्यतेवर सखोल टीका केली. या ग्रंथात, ‘आधुनिक सुख-साधने, यांत्रिकीकरण आणि भौतिक प्रगती यांमुळे मानवी जीवनात निर्माण होणाऱ्या समस्यांकडे त्यांनी लक्ष वेधले’. यंत्रसंस्कृतीमुळे कामगारांचे शोषण वाढते, माणूस यंत्रवत होतो आणि नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास होतो, आधुनिक सभ्यता ही भौतिक सुख-साधने, यांत्रिकीकरण आणि औद्योगिकीकरण यांवर आधारित असल्यामुळे ती मानवी जीवनातील नैतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक मूल्यांना बाधा पोहोचवते. यंत्रसंस्कृतीमुळे उत्पादन वाढले तरी कामगारांचे शोषण, बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमता ही वाढते. माणूस यंत्रांच्या अधीन जाऊन संवेदनाहीन व यांत्रिक बनतो, अशी गांधींची भूमिका होती.

गांधींच्या मते, हिंदुस्तान केवळ इंग्रजांच्या राजकीय गुलामगिरीत अडकलेला नव्हता, तर आधुनिक सभ्यतेच्या प्रभावाखालीही त्याची सांस्कृतिक व नैतिक हानी होत होती. त्यामुळे त्यांनी स्वराज्याची संकल्पना केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित न ठेवता नैतिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्वातंत्र्याशी जोडली. सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन, ग्रामस्वराज्य आणि मानवी मूल्ये यांवर आधारित समाजव्यवस्थेचा त्यांनी पुरस्कार केला. गांधीवादी विचारसरणीमुळे मराठी साहित्यालाही सामाजिक जाणीव, नैतिक मूल्यांचा आग्रह, मानवतावाद आणि ग्रामीण जीवनाविषयीची आस्था प्राप्त झाली. त्यामुळे गांधीवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील एक महत्त्वाचा विचारप्रवाह मानला जातो.

थोडक्यात महात्मा गांधींच्या मते, “हिंदुस्तान हा केवळ इंग्रजांच्या टाचेखाली नव्हे, तर आधुनिक सभ्यतेच्या टाचेखालीही चिरडला जात आहे”.^३ त्यामुळे गांधीवादी विचारात सामाजिक स्वातंत्र्य, नैतिकता आणि मानवी मूल्यांचा आग्रह दिसतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आंबेडकरवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या अभ्यासातील एक प्रभावी आणि परिवर्तनवादी विचारप्रवाह आहे. दलित साहित्याच्या निर्मितीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा मूलभूत प्रभाव कार्यरत आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी भारतीय समाजातील जातीय विषमता, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक अन्याय यांविरुद्ध आवाज उठवून सामाजिक प्रबोधनाची चळवळ सुरू केली तसेच सामाजिक स्वातंत्र्याची गरज समाजाला पटवून देण्याचा प्रयत्न केला; तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या समस्यांच्या मुळाशी असलेल्या वर्णव्यवस्था, वर्गभेद, लिंगभेद आणि शोषणकारी सामाजिक रचनेचे सखोल विश्लेषण करून सर्वसमावेशक समाज निर्मितीची संकल्पना मांडली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारित समाज निर्माण व्हावा हा आशावाद त्यांनी साहित्यातून व्यक्त केला. समाजातील उपेक्षित, वंचित आणि शोषित घटकांना आत्मभान, स्वाभिमान आणि संघर्षाची प्रेरणा देण्याचे कार्य त्यांच्या विचारांनी केले. परिणामी, दलित साहित्याला केवळ भावनिक अभिव्यक्तीचे स्वरूप न राहता त्याला एक सशक्त वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. फुले-आंबेडकरांच्या विचारपरंपरेतून अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा मिळाल्यामुळे दलित साहित्याने सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन म्हणून बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ यांसारख्या लेखकांनी स्वतःची ओळख निर्माण केली. त्यामुळे आंबेडकरवाद हा आधुनिक मराठी साहित्याच्या आशय, दृष्टी आणि मूल्यव्यवस्थेला दिशा देणारा महत्त्वपूर्ण विचारप्रवाह ठरतो.

१९६० नंतरच्या मराठी साहित्यामध्ये देशीवाद हा एक प्रभावी आणि चर्चित विचारप्रवाह म्हणून उदयास आला. या विचारप्रवाहाचे प्रमुख प्रवर्तक म्हणून भालचंद्र नेमाडे यांचे नाव प्रामुख्याने घेतले जाते. नेमाडे यांनी साहित्याच्या मूल्यमापनासाठी पाश्चात्य निकषांचे अंधानुकरण नाकारून स्थानिक संस्कृती, भाषा, परंपरा आणि जीवनानुभव यांना केंद्रस्थानी ठेवण्याचा आग्रह धरला. मराठी साहित्यामध्ये नेमाडे नंतर चंद्रकांत पाटील, कमलेश वालावालकर यांच्या साहित्यामध्येही देशीवादी जाणीव प्रकर्षाने दिसून येते. देशीवादानुसार प्रत्येक समाजाची स्वतःची स्वतंत्र सांस्कृतिक परंपरा, भाषिक वैशिष्ट्ये आणि जीवनमूल्ये असतात. त्यामुळे कोणत्याही साहित्यकृतीचे मूल्यमापन सार्वत्रिक किंवा पाश्चात्य निकषांवर न करता त्या साहित्यकृतीच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक संदर्भांमध्ये केले पाहिजे. साहित्य हे ज्या समाजातून निर्माण होते, त्या समाजाच्या जीवनानुभवांशी त्याचे नाते असते. म्हणूनच देशीवाद स्थानिकतेचा आग्रह धरतो आणि सांस्कृतिक स्वायत्ततेचे समर्थन करतो. उदा. तुकाराम गाथा या ग्रंथाचे महत्त्व केवळ त्याच्या काव्यगुणांमुळे नाही, तर महाराष्ट्रातील वारकरी परंपरा, लोकसंस्कृती, भक्तीची मूल्यव्यवस्था आणि मराठी समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृती यांशी असलेल्या नात्यामुळे आहे. त्यामुळे अशा साहित्यकृतींचे आकलन त्यांच्या मूळ सांस्कृतिक संदर्भांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही.

देशीवाद हा जागतिकीकरणाच्या आणि सांस्कृतिक एकरूपीकरणाच्या प्रवृत्तींना प्रतिकार करणारा विचारप्रवाह आहे. तो स्थानिक भाषा, लोकपरंपरा, लोकसंस्कृती, प्रादेशिक इतिहास आणि समाजजीवन यांच्या जतनाला महत्त्व देतो. मराठी साहित्याच्या अभ्यासात देशीवादामुळे साहित्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी एक स्वतंत्र भारतीय आणि मराठी दृष्टीकोन उपलब्ध झाला आहे.^४ देशीवादाच्या संदर्भात दोन भिन्न भूमिका आढळतात. भालचंद्र नेमाडे यांच्या मते, ‘जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखाली स्थानिक संस्कृतींचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक अस्मितेचे संरक्षण करण्यासाठी देशीवाद आवश्यक आहे’. समीक्षक हरिश्चंद्र थोरात यांच्यामते, ‘कोणतीही संस्कृती पूर्णपणे शुद्ध किंवा स्वतंत्र नसते; ती विविध संस्कृतींच्या परस्परसंवादातून विकसित होत असते’. असे असले तरीही आधुनिक काळात सांस्कृतिक ओळखीचा प्रश्न समजून घेण्यासाठी देशीवाद महत्त्वाचा ठरतो.

प्रा. रा. ग. जाधव यांनी साहित्याच्या परिस्थिति विज्ञानाची संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, “साहित्यकृतीचा अभ्यास तिच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती आणि समाज विशिष्ट परिस्थितीत जगत असतो आणि त्या परिस्थितीचा प्रभाव साहित्यावर पडत असतो”. आज नैसर्गिक पर्यावरणाबरोबरच सांस्कृतिक पर्यावरणालाही धोका निर्माण झाला आहे. अनावश्यक शहरीकरण, तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव, बदलती जीवनशैली, वाढते एकाकीपण आणि मानसिक ताणतणाव यांसारख्या प्रश्नांचा विचार साहित्याच्या अभ्यासात आवश्यक आहे. या संदर्भात सदानंद देशमुख यांची बारोमास ही साहित्यकृती उपयुक्त ठरते. म्हणूनच प्रत्येक साहित्यकृती ही समाजाच्या वास्तवाशी जोडलेली असल्याने तिचे आकलन परिस्थितीच्या संदर्भात करणे महत्वाचे ठरते.^५

समाजाच्या मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा अभ्यास करण्यासाठी म. सू. पाटील यांनी मांडलेले ‘तृष्णेचे काव्यशास्त्र’ हे साहित्यनिर्मितीच्या मानसशास्त्रीय प्रेरणांचा शोध घेणारे महत्त्वपूर्ण विवेचन मानले जाते. “मानवी जीवनातील इच्छा, आकांक्षा, कामना, अभिलाषा आणि तृष्णा या साहित्यनिर्मितीच्या मूलभूत प्रेरणा आहेत. माणसाच्या मनात अनेक भावना, स्वप्ने आणि अपेक्षा दडलेल्या असतात. या भावना प्रत्यक्ष जीवनात पूर्णत्वास जाऊ शकत नसल्यास त्या कलात्मक अभिव्यक्तीद्वारे व्यक्त होतात. साहित्य ही अशा मानवी तृष्णेची आणि भावविश्वाची सर्जनशील अभिव्यक्ती आहे”, असे पाटील यांचे मत आहे. हा दृष्टिकोन मानसविश्लेषणवादी समीक्षक सिगमंड फ्रॉइड यांच्या विचारांशी सुसंगत वाटतो. फ्रॉइडच्या मते, “मानवी मनात अनेक दडपलेल्या इच्छा, वासना आणि भावना अचेतन स्तरावर कार्यरत असतात. या दडपलेल्या मानसिक शक्ती स्वप्न, कल्पना, कला आणि साहित्य यांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होतात”^६. साहित्यकृती ही लेखकाच्या अंतर्मनातील सुप्त भावनांचे आणि मानसिक संघर्षांचे प्रतीकात्मक रूप असते. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास करताना लेखकाच्या मानसविश्वाचा, त्याच्या इच्छांचा आणि अचेतन प्रेरणांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. मराठी साहित्याच्या अभ्यासात ‘तृष्णेचे काव्यशास्त्र’ ही संकल्पना साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणांचा शोध घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते. या दृष्टिकोनातून साहित्यकृतीतील व्यक्तिरेखा, प्रतीके, स्वप्ने, कल्पना आणि भावनांचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण करता येते. त्यामुळे साहित्य हे केवळ सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब नसून मानवी मनातील इच्छा, आकांक्षा आणि तृष्णांचे कलात्मक रूपांतर आहे, ही जाणीव या विचारातून स्पष्ट होते. म. सू. पाटील यांच्या या दृष्टिकोनामुळे साहित्याचा अभ्यास केवळ भाषिक किंवा सौंदर्यशास्त्रीय मर्यादेत न राहता मानवी मनाच्या गूढ आणि जटिल प्रक्रियांशी जोडला जातो. लेखकाच्या अनुभवविश्वातील ताणतणाव, सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता आणि वैयक्तिक आकांक्षांची अभिव्यक्ती साहित्यनिर्मितीमध्ये कशी रूपांतरित होते, हे समजून घेण्यासाठी ‘तृष्णेचे काव्यशास्त्र’ महत्वाचे ठरते.^७

एकूणच आधुनिक मराठी साहित्याचा अभ्यास करताना विविध विचारप्रवाहांची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. वसाहतवाद, फुलेवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद, देशीवाद, परिस्थिति विज्ञान आणि तृष्णेचे काव्यशास्त्र यांसारखे विचारप्रवाह साहित्याच्या आशय, स्वरूप आणि मूल्यमापनाच्या प्रक्रियेला दिशा देतात. त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास हा केवळ कलात्मक अनुभवाचा न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक वास्तवाच्या आकलनाचा महत्त्वपूर्ण मार्ग ठरतो.

निष्कर्ष-

आधुनिक मराठी साहित्याच्या जडणघडणीत विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक विचारप्रवाहांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. फुलेवाद, गांधीवाद आणि आंबेडकरवादाने सामाजिक समता, न्याय, मानवतावाद आणि परिवर्तनाची जाणीव निर्माण केली; तर देशीवादाने स्थानिक भाषा, संस्कृती आणि जीवनानुभवांना केंद्रस्थानी आणले.

परिस्थिति विज्ञान, तृष्णेचे काव्यशास्त्र तसेच उत्तर-वसाहतवाद यांसारख्या समीक्षादृष्टींमुळे साहित्याकडे सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय आणि मानसशास्त्रीय संदर्भातून पाहण्याची व्यापक दृष्टी प्राप्त झाली. त्यामुळे आधुनिक मराठी साहित्य हे

केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती न राहता सामाजिक वास्तव, संघर्ष, अस्मिता आणि परिवर्तन यांचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. परिणामी, आधुनिक मराठी साहित्याचा अभ्यास विविध विचारप्रवाहांच्या परस्परसंबंधातून करणे आवश्यक ठरते.

संदर्भसूची-

१. रसाळ, सुधीर. साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा. पुणे : मौज प्रकाशन. पुणे, पृ. ९८-१२२
२. पाटील गंगाधर, समीक्षेची नवी रूपे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृ. ७८-८५.,
३. गांधी, मोहनदास करमचंद. हिंद स्वराज्य. नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद, पृ. २७-४५
४. नेमाडे, भालचंद्र. टीका स्वयंवर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९०, पृ. ५५-६८
५. जाधव, रा. ग. साहित्याचे परिस्थितिविज्ञान, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पृ. १८-२५
६. Freud, Sigmund. The Interpretation of Dreams, Basic Books, New York, 1955, pp. 132-145.
७. पाटील, म. सू. तृष्णेचे काव्यशास्त्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. १५-२२.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT

भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि समकालीन सामाजिक-राजकीय वास्तव

प्रा. तानसेन रणदिवे

प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग

रयत शिक्षण संस्थेचे,

श्री सदगुरु गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्ट्स अंड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -4

Received: 29/08/2026

Accepted: 31/08/2026

Published: 08/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द : भारतीय संविधान, संविधानिक मूल्ये, न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही, सामाजिक न्याय, सामाजिक विषमता.

सारांश- भारतीय संविधान हे देशाच्या शासनव्यवस्थेचे सर्वोच्च मार्गदर्शक दस्तऐवज असून न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर भारतीय लोकशाहीचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. स्वातंत्र्यानंतर विविधता, सामाजिक विषमता, जातीय उतरंड आणि आर्थिक असमानता यांनी प्रभावित भारतीय समाजाला लोकशाहीच्या माध्यमातून एकत्रित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य भारतीय संविधानाने केले. संविधानातील मूलभूत अधिकार, राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वे, सामाजिक न्यायाच्या तरतुदी आणि सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार यांच्या माध्यमातून समताधिष्ठित आणि न्यायपूर्ण समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले. मात्र, समकालीन काळात भारतामध्ये संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी करताना विविध सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हाने निर्माण झालेली दिसतात. जागतिकीकरण, नवउदारमतवादी अर्थव्यवस्था, वाढती आर्थिक विषमता, जातीय व धार्मिक ध्रुवीकरण, लैंगिक असमानता आणि लोकशाही संस्थांवरील वाढता ताण यामुळे संविधानिक आदर्श आणि प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तव यामध्ये दरी निर्माण झाल्याचे आढळते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन निबंधात भारतीय संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही या मूल्यांचा संकल्पनात्मक व चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना:-

भारतीय संविधान हे केवळ भारताचे सर्वोच्च कायदेशीर दस्तऐवज नसून, भारतीय राष्ट्रजीवनाच्या सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक अधिष्ठानाचे मूलभूत आधार आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतासमोर असलेल्या सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमतेचे स्वरूप, जातीय उतरंड, धार्मिक विविधता, लैंगिक असमानता यांसारख्या गुंतागुंतीच्या आव्हानांना सामोरे जाताना संविधानाने भारतीय समाजाला न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांच्या आधारे लोकशाही चौकटीत एकत्रित बांधण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात समावेश केलेली ही मूल्ये केवळ आदर्शात्मक घोषणा नसून, भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या स्वरूपाला आणि नागरिक-राज्य संबंधांना दिशा देणारी मूलभूत तत्त्वे आहेत. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमागे सामाजिक परिवर्तनाची व्यापक दृष्टी होती. संविधान निर्मात्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यावर भर दिला. मूलभूत अधिकार, राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वे, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, कायद्यापुढील समानता, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय आणि दुर्बल घटकांच्या संरक्षणाच्या तरतुदींमधून संविधानाने समताधिष्ठित समाजनिर्मितीची दिशा निश्चित केली. त्यामुळे भारतीय संविधानाचा अभ्यास हा केवळ कायदेशीर तरतुदींच्या चौकटीत मर्यादित न राहता, त्यामागील लोकशाही, समतावादी आणि मानवतावादी मूल्यव्यवस्थेच्या संदर्भात करणे क्रमप्राप्त ठरते.

भारतीय संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये परस्परपूरक आहेत. सामाजिक न्यायाशिवाय समतेची संकल्पना अपूर्ण ठरते; स्वातंत्र्याशिवाय व्यक्तीचा विकास मर्यादित होतो; तर बंधुतेशिवाय विविधतेने नटलेल्या समाजात सामाजिक ऐक्य आणि राष्ट्रीय एकात्मता टिकविणे कठीण ठरते. म्हणूनच संविधानिक मूल्यांचे मूल्यमापन करताना कायदेशीर तरतुदी आणि त्यांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीबरोबरच नागरिकांची संविधानिक जाणीव, सामाजिक व्यवहार, राजकीय संस्कृती आणि सार्वजनिक संस्थांची कार्यक्षमता यांचाही विचार करणे गरजेचे आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन निबंधात भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये आणि त्यांची समकालीन भारतातील सामाजिक-राजकीय वास्तवाशी असलेली सांगड यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:-

१. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांची संकल्पनात्मक मांडणी करणे.
२. समकालीन सामाजिक व राजकीय वास्तवाच्या संदर्भात संविधानिक मूल्यांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.

अ. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये:-

१. न्याय:-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय हे भारतीय राज्यव्यवस्थेचे मूलभूत उद्दिष्ट म्हणून नमूद करण्यात आले आहे. न्याय ही संकल्पना केवळ न्यायालयीन प्रक्रियेपुरती मर्यादित नसून, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान प्रतिष्ठा, समान संधी, समान अधिकार आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार मिळावा, याच्याशी संबंधित आहे. सामाजिक न्यायातून जात, धर्म, लिंग, वर्ग आदी आधारांवरील विषमता व भेदभाव दूर करून समान प्रतिष्ठा व संधी सुनिश्चित केल्या जातात; आर्थिक न्यायातून उत्पन्न, संपत्ती व संसाधनांतील विषमता कमी करून उपजीविका व आर्थिक

प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात; तर राजकीय न्यायातून प्रत्येक नागरिकाला समान राजकीय अधिकार, सहभाग आणि प्रतिनिधित्वाची संधी प्राप्त होते. अशा प्रकारे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय हे परस्परपूरक असून समानता, मानवी प्रतिष्ठा आणि सहभागी लोकशाहीवर आधारित न्यायपूर्ण समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे व्यापक उद्दिष्ट भारतीय संविधानाचे आहे.

२. स्वातंत्र्य :-

भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य ही लोकशाही व्यवस्थेची मूलभूत मुल्यांचा समावेश केला आहे. विचारस्वातंत्र्य व्यक्तीला स्वतंत्रपणे विचार करण्याची, मत निर्माण करण्याची आणि बौद्धिक विकास साधण्याची संधी देते; अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य नागरिकांना आपले विचार, मते, भावना व भूमिका भाषण, लेखन, कला, प्रसारमाध्यमे आणि डिजिटल माध्यमांतून व्यक्त करण्याचा अधिकार प्रदान करते. त्याचप्रमाणे विश्वास व श्रद्धेचे स्वातंत्र्य प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या विवेकानुसार धर्म स्वीकारण्याचे, त्यावर विश्वास ठेवण्याचे किंवा कोणताही धर्म न स्वीकारण्याचे स्वातंत्र्य देते, तर उपासनेचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला आपल्या धार्मिक श्रद्धेनुसार पूजा, प्रार्थना व धार्मिक आचरण करण्याची मुभा देते. ही सर्व स्वातंत्र्ये भारतीय संविधानाच्या कलम १९(१)(अ) आणि कलम २५ ते २८ यांच्या घटनात्मक चौकटीत संरक्षित आहेत. अशा प्रकारे ही स्वातंत्र्ये व्यक्तीच्या विचारशीलता, वैयक्तिक प्रतिष्ठा, धार्मिक सहिष्णुता आणि लोकशाही सहभागाला बळकटी देऊन भारतीय धर्मनिरपेक्ष व लोकशाही व्यवस्थेचा वैचारिक आधार निर्माण करतात.

३. समता :-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत दर्जाची व संधीची समानता हे मूलभूत मूल्य म्हणून अधोरेखित केले आहे. भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष असमानता, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक वंचितता यांसारख्या अनेक समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर समतेला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. संविधानाने समतेला केवळ कायदेशीर तत्त्व न मानता सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून स्वीकारले आहे. संविधानाच्या कलम १४ ते १८ मध्ये कायद्यासमोर समानता, भेदभावास प्रतिबंध, सार्वजनिक रोजगारातील समान संधी, अस्पृश्यतेचे उच्चाटन आणि पदव्यांचे उच्चाटन यांसारख्या तरतुदींमधून समानतेला घटनात्मक संरक्षण देण्यात आले आहे. संविधानातील समता ही केवळ औपचारिक समानता नसून सामाजिक न्यायाभिमुख वास्तविक समानता आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित व मागास घटकांसाठी करण्यात आलेल्या विशेष तरतुदी आणि आरक्षणाच्या माध्यमातून समान संधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे समानतेचा अर्थ सर्वांना समान वागणूक देणे एवढाच नसून, विद्यमान सामाजिक विषमता लक्षात घेऊन न्याय्य संधी आणि समान प्रतिष्ठा उपलब्ध करून देणे हा आहे.

४. बंधुता:-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता व अखंडता सुनिश्चित करण्यासाठी बंधुतेचे मूल्य मान्य केले आहे. न्याय, स्वातंत्र्य आणि समता या मूल्यांना प्रभावी करण्यासाठी नागरिकांमध्ये परस्पर आदर, सहकार्य, आपलेपणा आणि सामाजिक ऐक्याची भावना आवश्यक असते. यालाच बंधुता असे म्हटले जाते. धर्म, जात, भाषा, संस्कृती आणि प्रादेशिक विविधतेने समृद्ध असलेल्या भारतात बंधुता आपण सर्व समान नागरिक आहोत ही भावना दृढ करते. बंधुतेचा संबंध व्यक्तीच्या मानवी प्रतिष्ठेशी असून जात, धर्म, लिंग किंवा आर्थिक स्थितीच्या आधारावर कोणत्याही व्यक्तीचा अवमान

होऊ नये, हा तिचा मूलभूत आशय आहे. सामाजिक संघर्ष, जातीय तणाव, धार्मिक ध्रुवीकरण, प्रादेशिक अस्मिता आणि द्वेषपूर्ण संवादाच्या पार्श्वभूमीवर बंधुता सामाजिक सलोखा, सहिष्णुता आणि संवादाची संस्कृती विकसित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

५. धर्मनिरपेक्षता:-

भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माला अधिकृत धर्माचा दर्जा न देता सर्व धर्मांना समान आदर, संरक्षण आणि वागणूक देण्याची व्यवस्था होय. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा आधार धार्मिक स्वातंत्र्य, समानता, सहिष्णुता आणि परस्पर आदर यांवर आहे. प्रत्येक नागरिकाला आपल्या विवेकानुसार धर्म स्वीकारण्याचे, आचरण करण्याचे, प्रचार करण्याचे किंवा कोणताही धर्म न स्वीकारण्याचे स्वातंत्र्य संविधानाने दिले आहे. धर्माच्या आधारावर नागरिकांमध्ये भेदभाव न करता सर्वांना समान नागरिकत्व प्रदान करणे हे धर्मनिरपेक्ष राज्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक विविधतेच्या पार्श्वभूमीवर धर्मनिरपेक्षता सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मता दृढ करण्यास महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षता ही केवळ राज्य आणि धर्म यांच्यातील संबंधांची संकल्पना नसून, विविध धार्मिक समुदायांमध्ये समानता, सहअस्तित्व आणि सामाजिक ऐक्य निर्माण करणारे महत्वाचे संविधानिक मूल्य आहे.

६. लोकशाही:-

भारतीय संविधानातील लोकशाही म्हणजे जनतेच्या सार्वभौम इच्छेवर आधारित, लोकांचा सहभाग, समानता, स्वातंत्र्य आणि उत्तरदायी शासन यांना केंद्रस्थानी ठेवणारी शासनव्यवस्था होय. लोकशाहीमध्ये जनतेचे, जनतेद्वारे आणि जनतेसाठी शासन ही संकल्पना महत्त्वपूर्ण मानली जाते. भारतीय संविधानाने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या माध्यमातून प्रत्येक पात्र नागरिकाला शासननिर्मितीमध्ये सहभागी होण्याचा समान अधिकार प्रदान केला आहे. निवडणुका, प्रतिनिधित्व, कायद्याचे राज्य, मूलभूत अधिकार, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि घटनात्मक संस्थांद्वारे लोकशाहीला संस्थात्मक आधार प्राप्त झाला आहे. लोकशाही केवळ मतदानापुरती मर्यादित नसून, नागरिकांचा सततचा सहभाग, मतभिन्नतेचा आदर, शासनाची जबाबदारी आणि सत्तेवर लोकनियंत्रण यांचाही तिच्यात समावेश होतो. भारतासारख्या विविधतापूर्ण समाजात लोकशाही विविध समूहांना समान राजकीय स्थान देऊन सामाजिक समावेशन आणि राष्ट्रीय एकात्मता बळकट करते. त्यामुळे लोकशाही ही नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण, सहभाग आणि उत्तरदायी शासनाच्या माध्यमातून न्यायपूर्ण समाजनिर्मिती करणारी मूलभूत घटनात्मक संकल्पना आहे.

समकालीन सामाजिक-राजकीय वास्तवाच्या संदर्भात भारतीय संविधानिक मूल्यांचे चिकित्सक विश्लेषण:-

भारतीय संविधानाने न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही या मूल्यांच्या आधारे आधुनिक भारतीय राष्ट्राची सामाजिक व राजकीय पायाभरणी केली आहे. संविधानाच्या निर्मितीचा मूलभूत हेतू केवळ शासनव्यवस्थेची रचना करणे हा नव्हता, तर भारतीय समाजातील सामाजिक विषमता, सामाजिक वंचितता, आर्थिक असमानता आणि राजकीय उपेक्षा दूर करून न्याय्य, समताधिष्ठित आणि लोकशाहीवादी समाजव्यवस्था निर्माण करणे हा होता. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात या मूल्यांनी भारतीय समाजाच्या परिवर्तनाला महत्त्वपूर्ण दिशा दिली असली तरी समकालीन सामाजिक व राजकीय वास्तवाचा विचार करता घटनात्मक आदर्श आणि प्रत्यक्ष व्यवहार यांच्यामध्ये काही प्रमाणात तफावत दिसून येते.

१. सामाजिक विषमता आणि जातीय व्यवस्था:-

भारतीय संविधानाने समानता आणि सामाजिक न्यायाची हमी दिली असली तरी जातीय विषमता ही भारतीय समाजासमोरील एक महत्त्वाची समस्या आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय समुदायांच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक विकासासाठी विविध घटनात्मक तरतुदी व कल्याणकारी योजना राबविण्यात आल्या आहेत. आरक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात वंचित घटकांना संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न संविधानाच्या माध्यमातून आहे. मात्र, संविधानिक संरक्षण असूनही काही ठिकाणी जातीय भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार, अस्पृश्यतेच्या स्वरूपातील प्रथा, जातीय हिंसा आणि सामाजिक प्रतिष्ठेतील असमानता आढळते. त्यामुळे कायद्याने समानता प्राप्त होणे आणि सामाजिक जीवनात प्रत्यक्ष समानता निर्माण होणे या दोन वेगवेगळ्या प्रक्रिया आहेत, हे स्पष्ट होते. या संदर्भात संविधानातील समतेचे मूल्य केवळ कायदेशीर अधिकारांपुरते मर्यादित न ठेवता सामाजिक मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे.

२. आदिवासी आणि इतर वंचित घटकांचे प्रश्न:-

भारतीय संविधानाने आदिवासी समाजाच्या संरक्षणासाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत. अनुसूचित क्षेत्रे, आदिवासींचे सांस्कृतिक अधिकार, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि विकासात्मक योजनांच्या माध्यमातून त्यांना मुख्य प्रवाहाशी जोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तरीही आदिवासी समाजासमोर जमीन व वनसंपत्तीवरील अधिकार, विस्थापन, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक विकास यांसारखी आव्हाने कायम आहेत. विकासाच्या प्रक्रियेत आदिवासींच्या सहभागाचा आणि त्यांच्या पारंपरिक अधिकारांचा योग्य विचार न झाल्यास सामाजिक न्यायाच्या संविधानिक उद्दिष्टाला मर्यादा येऊ शकतात. त्यामुळे विकास आणि सामाजिक न्याय यांच्यामध्ये संतुलन राखणे ही समकालीन भारताची महत्त्वाची गरज आहे.

३. स्त्री-पुरुष समानता:-

भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेला घटनात्मक संरक्षण दिले आहे. महिलांना समान नागरिकत्व, समान कायदेशीर अधिकार आणि सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्याच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी आरक्षणासारख्या उपाययोजनांनी महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना दिली आहे. तथापि, महिलांवरील हिंसा, कौटुंबिक अत्याचार, बालविवाह, शिक्षणातील असमानता, रोजगारातील कमी सहभाग, वेतनातील तफावत आणि निर्णयप्रक्रियेत मर्यादित प्रतिनिधित्व या समस्या अद्यापही अस्तित्वात आहेत. महिला सक्षमीकरणाचा प्रश्न केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरता मर्यादित नसून शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, आरोग्य, सुरक्षितता, संपत्तीवरील अधिकार आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित आहे.

४. आर्थिक विषमता:-

संविधानाने आर्थिक न्यायाचे उद्दिष्ट स्वीकारले असले तरी भारतामध्ये उत्पन्न, संपत्ती, रोजगार आणि विकासाच्या संधींचे असमान वितरण ही गंभीर समस्या आहे. ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये तसेच विविध सामाजिक घटकांमध्ये आर्थिक संधींमध्ये फरक आढळतो. गरीबी, बेरोजगारी, असंघटित क्षेत्रातील असुरक्षित रोजगार, कृषी क्षेत्रातील अडचणी आणि आर्थिक संसाधनांवरील असमान वितरण यामुळे संविधानातील आर्थिक न्यायाचे उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य झालेले नाही. यामुळे आर्थिक न्यायाचा विचार करताना केवळ उत्पन्नवाढ नव्हे, तर संसाधनांपर्यंत समान प्रवेश, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्यसेवा, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षा यांचाही विचार करणे आवश्यक ठरते.

५. धार्मिक विविधता आणि सांप्रदायिक तणाव:-

भारताची सामाजिक रचना बहुधार्मिक आणि बहुसांस्कृतिक आहे. संविधानाने सर्व नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्य दिले असून राज्याने कोणत्याही एका धर्माला अधिकृत प्राधान्य देऊ नये, या तत्वावर धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना आधारित आहे. मात्र समकालीन सामाजिक परिस्थितीत धार्मिक ध्रुवीकरण, सांप्रदायिक तणाव, धार्मिक आधारावरील राजकीय mobilization, द्वेषमूलक भाषण आणि सामाजिक अविश्वास यांसारखी आव्हाने दिसून येतात. अशा परिस्थितीत धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ केवळ राज्याची धार्मिक तटस्थता एवढाच न राहता नागरिकांमध्ये परस्पर आदर, सहिष्णुता आणि समान नागरिकत्वाची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे.

६. लोकशाही संस्थांवरील ताण:-

भारतीय लोकशाहीची रचना विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यातील घटनात्मक संतुलनावर आधारित आहे. यासोबत प्रसारमाध्यमे, नागरी समाज आणि स्वतंत्र घटनात्मक संस्था लोकशाहीच्या गुणवत्तेसाठी महत्त्वाच्या आहेत. समकालीन काळात सत्तेचे केंद्रीकरण, संस्थात्मक स्वायत्ततेवरील चर्चा, राजकीय ध्रुवीकरण आणि संस्थांवरील सार्वजनिक विश्वासातील बदल यामुळे लोकशाही संस्थांच्या कार्यक्षमतेबाबत चर्चा निर्माण झाली आहे. लोकशाही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून संस्थांची स्वायत्तता, उत्तरदायित्व, पारदर्शकता आणि कायद्याचे राज्य या घटकांवरही तिची गुणवत्ता अवलंबून असते. त्यामुळे लोकशाही संस्थांचे संरक्षण हे संविधानिक मूल्यांच्या जतनासाठी अत्यावश्यक आहे.

७. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि डिजिटल युग:-

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. पारंपरिक माध्यमांसोबतच सोशल मीडिया, डिजिटल पत्रकारिता आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्ममुळे सामान्य नागरिकांनाही आपले विचार व्यक्त करण्याची अभूतपूर्व संधी मिळाली आहे. मात्र डिजिटल माध्यमांमुळे खोटी माहिती, दिशाभूल करणारी माहिती, ट्रोलिंग, ऑनलाइन द्वेषपूर्ण भाषण आणि सामाजिक ध्रुवीकरण यांसारखी नवी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. दुसरीकडे पत्रकार, लेखक आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याबाबतही सार्वजनिक चर्चा होत असते. त्यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे संरक्षण करताना राष्ट्रीय सुरक्षा, सार्वजनिक सुव्यवस्था, मानहानी, द्वेषपूर्ण भाषण आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण यांच्यात योग्य संतुलन राखणे आवश्यक आहे.

८. निवडणूक प्रक्रिया आणि राजकीय नैतिकता:-

भारतीय लोकशाहीमध्ये निवडणुका जनसत्तेचे प्रमुख माध्यम आहेत. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारामुळे नागरिकांना शासननिर्मितीत सहभागी होण्याची संधी मिळते. तथापि, निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा प्रभाव, जातीय व धार्मिक समीकरणे, व्यक्तिकेंद्री राजकारण, राजकीय ध्रुवीकरण आणि सत्तेच्या विविध साधनांचा वापर यांबाबत सातत्याने चर्चा होत असते. निवडणूक ही केवळ प्रतिनिधी निवडण्याची प्रक्रिया नसून ती नागरिकांच्या राजकीय विवेकाचीही परीक्षा असते. त्यामुळे मतदारांमध्ये संविधानिक मूल्यांविषयी जागरूकता, राजकीय साक्षरता आणि विवेकपूर्ण मतदानाची संस्कृती विकसित होणे आवश्यक आहे.

९. युवकांचा आणि नागरिकांचा लोकशाही सहभाग:-

भारतातील युवा वर्ग हा लोकशाही व्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक आहे. सोशल मीडिया, विद्यार्थी संघटना, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक प्रश्नांवरील आंदोलने आणि विविध सामाजिक उपक्रमांच्या माध्यमातून युवकांचा सहभाग वाढत आहे. तथापि, राजकीय सहभाग केवळ ऑनलाइन अभिव्यक्तीपुरता मर्यादित न राहता मतदान, सार्वजनिक चर्चेत सहभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सामाजिक उपक्रम, संविधान साक्षरता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांमध्येही दिसून येणे आवश्यक आहे. संविधानिक मूल्यांचे ज्ञान युवकांना केवळ चांगला मतदार बनवत नाही, तर त्यांना जबाबदार आणि सक्रिय नागरिक बनविण्यासही मदत करते.

निष्कर्ष:-

भारतीय संविधानाने न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही या मूल्यांच्या माध्यमातून आदर्श भारतीय समाजाची संकल्पना मांडली आहे. गेल्या अनेक दशकांत या मूल्यांच्या आधारे सामाजिक न्याय, राजकीय प्रतिनिधित्व, महिला सक्षमीकरण, वंचित घटकांचे संरक्षण, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि लोकशाही सहभागाच्या क्षेत्रात विकास हो आहे. मात्र, सामाजिक विषमता, जातीय भेदभाव, स्त्री-पुरुष असमानता, आर्थिक विषमता, सांप्रदायिक तणाव, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याशी संबंधित प्रश्न, राजकीय ध्रुवीकरण आणि लोकशाही संस्थांवरील वाढती चर्चा यांमुळे संविधानिक मूल्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी अद्यापही आव्हानात्मक आहे.

या पार्श्वभूमीवर संविधानिक मूल्ये आणि सामाजिक-राजकीय वास्तव यांच्यातील अंतर कमी करणे ही केवळ शासनाची जबाबदारी नसून नागरिक, शैक्षणिक संस्था, प्रसारमाध्यमे, राजकीय पक्ष, नागरी समाज आणि विविध सामाजिक संस्थांची सामूहिक जबाबदारी आहे. संविधान हे केवळ शासनव्यवस्थेचे कायदेशीर दस्तऐवज न राहता नागरिकांच्या सामाजिक व राजकीय जीवनाचे मूल्याधिष्ठित मार्गदर्शक तत्त्व बनणे आवश्यक आहे. विशेषतः बदलत्या सामाजिक आणि डिजिटल वातावरणात संविधानिक मूल्यांचे पुनर्वाचन, संविधानिक साक्षरतेचा विस्तार आणि मूल्याधारित नागरिकत्वाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. न्यायाचा अनुभव, स्वातंत्र्याचा जबाबदार वापर, समतेचा व्यवहार, बंधुतेची सामाजिक भावना, धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार आणि लोकशाहीतील सक्रिय सहभाग या माध्यमातूनच संविधानातील मूल्यांना वास्तव जीवनात अर्थ प्राप्त होऊ शकतो. म्हणूनच “संविधान वाचणे” यापेक्षा “संविधान जगणे” ही समकालीन भारतीय समाजाची अधिक महत्त्वाची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ:-

१. कश्यप, सुभाष सी. (२०१९) आपली राज्यघटना, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली.
२. चौसाळकर, अशोक (संपा.) (२०२६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जातिनिर्मूलन, धम्म आणि लोकशाही, माने भगवान, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे, युनिक फाउंडेशन प्रकाशन, पुणे.
३. कुंभार, नागोराव (संपा.) (२०२४) भारतीय लोकशाही : आव्हाने व भविष्य (प्रा. डॉ. अशोक चौसाळकर गौरवांक), दहिफळे, विठ्ठल, “लोकशाही संकटात आहे का? भारताचा अनुभव काय सांगतो?” विचारशलाका लातूर.
४. भोळे, भा., ल., (२००३) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
५. पळशीकर, सुहास (संपा.) (२००९) भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण : वर्चस्वाचे प्रादेशिक रंग, साधना प्रकाशन, पुणे.
६. पळशीकर, सुहास (२००४) समकालीन भारतीय राजकारण : काँग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवाद, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.

७. यादव, योगेंद्र, पळशीकर, सुहास आणि डिसुझा, पीटर, (२०१०) लोकशाही जिंदाबाद, अनुवाद- मनोहर सोनवणे, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
८. पळशीकर, सुहास, (२०१३) राजकारणाचा ताळेबंद - भारतीय लोकशाहीची वाटचाल, साधना प्रकाशन, पुणे.
९. पवार, प्रकाश, (२०१४) भारतीय राजकारण आणि नेतृत्वाची वाटचाल : राजकीय धुरीणत्व-वर्चस्व, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
१०. सुमंत, यशवंत, (२०१८) प्रा. यशवंत सुमंत यांची तीन भाषणे : भारतीय लोकशाहीचे चर्चाविश्व : काही निरीक्षणे, युनिक अकादमी, पुणे.
११. व्होरा, राजेंद्र, पळशीकर, सुहास, (२०१०) भारतीय लोकशाही : अर्थ आणि व्यवहार, अनुवाद- चित्रा लेले, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
१२. लेले, जयंत, (२०१०) भारतीय राजकारणाचे आकलन, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
१३. Hasan, Zoya, (2012) Congress After Indira, Oxford University Press, New Delhi.
१४. Jalan, Bimal, (2007) India's Politics, Penguin Publication, London.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT

लढवय्या महिला: भारताच्या स्वातंत्र्यापासून देश उभारणी पर्यंतचा प्रवास

डॉ. प्रमोद कोंडाजी चव्हाण

इतिहास विभाग, सह -प्राध्यापक

श्री सद्गुरु गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्ट्स अँड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -5

Received: 30/08/2026

Accepted: 31/08/2026

Published: 07/09/2026

ABSTRACT

सारांश- भारतीय स्वातंत्र्यचळवळ आणि स्वातंत्र्योत्तर देशउभारणीच्या प्रक्रियेत महिलांचे योगदान अत्यंत मोलाचे राहिले आहे. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात अनेक महिलांनी सत्याग्रह, आंदोलन, भूमिगत कार्य, तुरुंगवास आणि सामाजिक संघटन यांसारख्या विविध माध्यमांतून सक्रिय सहभाग घेतला.

प्रस्तुत संशोधनपर लेखात सरोजिनी नायडू, स्वरूपराणी नेहरू, कमला नेहरू, कस्तुरबा गांधी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, अरुणा असफअली, सुचेता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित आणि इंदिरा गांधी या महिलांच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. स्वातंत्र्यलढ्यातील त्याग व समर्पणाबरोबरच स्वातंत्र्यानंतर राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत त्यांनी केलेल्या कार्याचे विश्लेषण केले आहे.

या अभ्यासातून भारतीय महिलांनी राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत केवळ सहभागी म्हणून नव्हे, तर नेतृत्वकर्त्या म्हणूनही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावल्याचे स्पष्ट होते.

बीजशब्द : भारतीय स्वातंत्र्यचळवळ, महिला नेतृत्व, स्वातंत्र्यसंग्राम, राष्ट्रउभारणी, स्त्री-सक्षमीकरण, महिला स्वातंत्र्यसैनिक, सामाजिक योगदान

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना:-

भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीच्या काळात अनेक महिलांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सक्रिय सहभाग नोंदविला. अनेक महिलांनी तुरुंगवास भोगला, लाठी-काठीचे प्रहार सहन केले आणि वैयक्तिक, कौटुंबिक अडचणी असूनही स्वातंत्र्यलढ्यापासून माघार घेतली नाही. तुरुंगातील जीवनात स्पृश्य-अस्पृश्यता आणि श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या भावना बाजूला ठेवून एकतेची भावना निर्माण झाली. विविध सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीतील महिलांनी देशासाठी त्याग आणि समर्पण केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर यांपैकी अनेक महिलांनी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांत उल्लेखनीय कामगिरी केली.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

- भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
- निवडक महिला स्वातंत्र्यसैनिकांच्या त्याग, संघर्ष आणि नेतृत्वाचे विश्लेषण करणे.
- स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या देशउभारणीत महिलांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.
- महिलांच्या बहुआयामी कार्यातून राष्ट्रनिर्मितीतील त्यांच्या भूमिकेचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत अभ्यास हा ऐतिहासिक व वर्णनात्मक स्वरूपाचा आहे. उपलब्ध संदर्भग्रंथांतील माहितीच्या आधारे निवडक महिला स्वातंत्र्यसैनिकांच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. व्यक्तींच्या स्वातंत्र्यचळवळीतील सहभागासोबत स्वातंत्र्योत्तर कार्याचा तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक विचार करण्यात आला आहे.

मुख्य विवेचन व विश्लेषण:-

सरोजिनी नायडू:-

सरोजिनी नायडू यांनी त्यांच्या वयाच्या १८ व्या वर्षापासूनच भारतीय जनतेची सेवा करण्याचे व्रत घेतले होते. त्यांनी सन १९११ ते १९४२ पर्यंत स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतला. १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनात भाग घेतल्याने त्यांना अटक झाली. स्वातंत्र्य कार्यासाठी त्यांना १९३०, १९३२ व १९४२ साली तुरुंगात जावे लागले. अॅनी बेझंट यांनी सुरू केलेल्या होमरूल चळवळीतही त्यांचा सहभाग होता. महात्मा गांधींच्या त्या शिष्या होत्या. सन १९२५ मध्ये त्या काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून निवडल्या गेल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उत्तरप्रदेशच्या त्या पहिल्या महिला राज्यपाल झाल्या. भारतीय महिलांना मताधिकार मिळावा म्हणून १९१९ मध्ये त्या इंग्लंडला गेल्या होत्या.

सरोजिनी नायडू या इंग्रजी भाषेतील कवयित्री होत्या. १९०५ साली त्यांचा 'सोनेरी उंबरठा' (गोल्डन थ्रेशोल्ड) हा काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाला. त्यानंतर 'कालपक्षी' (दि बर्ड ऑफ टाईम), 'तुटलेला पंख' (ब्रोकेन विंग) हे काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाले. त्यांना 'भारत कोकिळा' ही उपाधी मिळाली. राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात त्यांनी उत्साहाने कार्य केले. सन १९४९ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

स्वरूपराणी नेहरू:-

१९३० च्या सत्याग्रह आंदोलनात आणि १९३२ च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत स्वरूपराणी नेहरू यांनी सहभाग घेतला. पं. मोतीलाल नेहरू यांच्या कुटुंबाने स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला आणि स्वरूपराणी यांनीही आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे तुरुंगवास सोसला.

कमला नेहरू:-

पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या पत्नी आणि इंदिरा गांधी यांच्या मातोश्री कमला नेहरू यांनी स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांच्या सहभागामुळे त्यांना १९३१ मध्ये तुरुंगवास झाला.

कस्तुरबा गांधी:-

महात्मा गांधी यांच्या पत्नी कस्तुरबा गांधी यांनी स्वातंत्र्यचळवळीत महत्त्वपूर्ण सहभाग घेतला. चंपारणातील शेतकरी व मजुरांवरील अन्यायाविरुद्धच्या कार्यात त्यांनी गांधीजींना पाठिंबा दिला. असहकार चळवळीच्या काळात त्यांनी मार्गदर्शन केले. १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनातील सहभागामुळे त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. तुरुंगात असताना प्रकृती खालावली आणि २२ फेब्रुवारी १९४४ रोजी त्यांचे निधन झाले.

कमलादेवी चट्टोपाध्याय:-

मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेणारी व नऊ वर्षे कठोर कारावास भोगणारी ही 'तेजस्वी महिला' म्हटली जाते. त्यांनी म. गांधीच्या असहकार चळवळीत भाग घेतला होता. त्यांनी कठोर कारावास भोगला. भारतीय रंगमंच आणि हस्तकलेच्या पुनरुज्जीवनासाठी त्यांचे योगदान महत्त्वाचे होते. परदेशात भारतीय कलांचे प्रदर्शन आयोजित करून त्यांनी भारतीय संस्कृतीचा प्रसार केला. त्यांच्या कार्यामुळे त्यांना 'भारताच्या सांस्कृतिक राजदूत' म्हणून ओळख मिळाली. १९६५ मध्ये त्यांना मॅगसेसे पुरस्कार आणि १९८७ मध्ये पद्मविभूषण सन्मान मिळाला. अशा या थोर स्वातंत्र्यसेनानीचे निधन सन १९८८ मध्ये झाले.

अरुणा असफअली:-

अरुणा असफअली या स्वातंत्र्यसैनिक आणि भूमिगत चळवळीच्या प्रभावी नेत्या होत्या. स्वातंत्र्यचळवळीच्या काळात त्यांनी अनेकदा तुरुंगवास भोगला. अनेक नेते तुरुंगात असताना त्यांनी चळवळ पुढे नेली. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई येथे त्यांच्या हस्ते झेंडावंदन झाले. ब्रिटिश सरकारने त्यांना पकडण्यासाठी पारितोषिक जाहीर केले होते; तरीही त्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले.

सुचेता कृपलानी:-

सुचेता कृपलानी यांनी १९४२ मध्ये अरुणा असफअली आणि उषा मेहता यांच्यासोबत भूमिगत राहून स्वातंत्र्यचळवळीत सहभाग घेतला. त्यांच्या कार्यातून महिलांच्या संघटनक्षमतेचे आणि नेतृत्वाचे दर्शन घडते.

विजयालक्ष्मी पंडित:-

विजयालक्ष्मी पंडित यांनी स्वातंत्र्यासाठी अनेकदा तुरुंगवास भोगला. त्यांनी भारतात तसेच परदेशातही भारताच्या स्वातंत्र्याच्या भूमिकेचा प्रचार केला. १९३७ मध्ये त्या उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला मंत्री झाल्या. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्यात त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. १९६२-६४ या काळात त्या महाराष्ट्राच्या राज्यपाल होत्या. भारताच्या राजदूत म्हणूनही त्यांनी विविध देशांत काम केले.

इंदिरा गांधी:-

१९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी इंदिरा गांधी यांचा जन्म झाला. त्यांचे वडील पं. जवाहरलाल नेहरू व आई कमला यांना आपल्या या मुलीचे नाव 'प्रियदर्शिनी' ठेवावे असे वाटत होते. लहानपणापासूनच इंदिरा गांधीची स्वातंत्र्यसंग्रामाशी ओळख झालेली होती. त्यांचा विवाह स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झालेल्या फिरोझ गांधींशी १९४२ मध्ये झाला. हा काळ आंदोलनाचा होता. 'चले

जाव' आंदोलन सुरू झालेले होते. त्यात या दोघांनीही भाग घेतला, आणि तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. इंदिरा गांधी ११ सप्टेंबर १९४२ ते १३ मे १९४३ या काळात नैनीच्या तुरुंगात होत्या.

१९५६ मध्ये अखिल भारतीय युवक काँग्रेसच्या त्या अध्यक्षा होत्या. राजकीय क्षेत्राबरोबरच त्यांचा सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातही सहभाग होता. 'बाल सहयोग' व शिक्षण सहायक मंडळाची त्यांनी स्थापना केली होती. स्त्री-शिक्षणाला चालना मिळावी म्हणून 'स्त्री-शिक्षण मंडळ' स्थापन केले. १९५९ साली त्या काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून निवडून आल्या. पक्षाच्या संघटनेसाठी दौरे केले. संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या कार्यात मोठे कार्य केले. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातही पंतप्रधानांच्या वैयक्तिक चिटणीस म्हणून देशोदेशींचे दौरे केले. न्यूयॉर्क येथे भरलेल्या जागतिक परिषदेत भारताची प्रतिनिधी म्हणून जवाहरलालजींनी त्यांची नियुक्ती केली होती. १९५३ साली अमेरिकेने त्यांना 'मातृ पारितोषिक' (मदर्स अवॉर्ड), राजकीय क्षेत्रातील कार्यासाठी इटलीचा 'इसाबेला डी'एस्टे' अवॉर्ड मिळाले.

१९६६ मध्ये इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या. या काळात त्यांच्यासमोर अनेक समस्या होत्या. त्या त्यांनी मोठ्या कौशल्याने हाताळल्या. १९६७ च्या निवडणुकीत इंदिरा गांधी प्रचंड मताने निवडून आल्या. या काळात बांगलादेशचा प्रश्न उपस्थित झाला. तेव्हा इंदिरा गांधींनी मध्यस्थी केली. बांगलादेशला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वतःच्या बुद्धीने, परिश्रमाने त्यांनी आंतरराष्ट्रीय पेचप्रसंगात विजय मिळवला. त्यांच्या कामगिरीमुळे त्यांना देश-विदेशामध्ये सन्मानित करण्यात आले. फ्रेंच इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक ओपिनियनने लोकमताद्वारा कौल घेऊन त्यांना फ्रान्सने 'सर्वाधिक प्रशंसित व्यक्ती' म्हणून घोषित केले. १९७१ मध्ये 'भारतरत्न' हा बहुमान प्राप्त झाला.

बांगलादेशचा प्रश्न सोडवून इंदिरा गांधींनी जुलै १९७२ मध्ये पाकिस्तानबरोबर सिमला येथे शांतता करार केला. १९७७ मध्ये आणीबाणीनंतर त्यांना पंतप्रधानपद मिळू शकले नाही. मात्र आणीबाणीच्या काळात इंदिराजींनी २० कलमी कार्यक्रम देशाच्या भल्यासाठी आखला होता. १९८० साली पंजाबमधील गुंतागुंत वाढत गेली. १९८४ मध्ये 'ऑपरेशन ब्लू स्टार' झालं. ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी त्यांच्या सुरक्षा कर्मचाऱ्याने इंदिराजींवर गोळ्या झाडल्या. त्यात त्यांचा मृत्यू झाला. भारतातील प्रथम महिला प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या प्रभावी नेतृत्वाने भारतातील विस्मृत जीवनमूल्यांना पुन्हा प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. १९८२ साली त्यांनी एशियाड स्पर्धेचे आयोजन केले होते. कामातील तत्परता, इमानदारी, समर्पण वृत्ती, प्रभावी व्यक्तिमत्त्व हे त्यांचे प्रमुख गुण होते. रोज त्या १६ ते १८ तास राजकीय क्षेत्रातील कामात मग्न असत. त्यांची कारकीर्द ही एका सफल पंतप्रधानाची झाली.

चर्चा:-

वरील अभ्यासातून भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांचा सहभाग हा केवळ प्रतीकात्मक नव्हता, तर तो प्रत्यक्ष संघर्ष, नेतृत्व, संघटन आणि त्याग यांवर आधारित होता, असे दिसून येते. काही महिलांनी तुरुंगवास सहन करून आंदोलनात सहभाग घेतला, तर काहींनी भूमिगत राहून चळवळीचे नेतृत्व केले. स्वातंत्र्यानंतरही या महिलांनी राजकारण, प्रशासन, सामाजिक सुधारणा, शिक्षण, कला, संस्कृती आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध या क्षेत्रांत कार्य केले. त्यामुळे भारतीय स्त्रीची भूमिका स्वातंत्र्यलढ्यापुरती मर्यादित न राहता राष्ट्रनिर्मितीच्या व्यापक प्रक्रियेत विस्तारली.

निष्कर्ष:-

प्रस्तुत अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या देशउभारणीत महिलांचे योगदान अत्यंत मोलाचे व अतुलनीय राहिले आहे. सरोजिनी नायडू, स्वरूपराणी नेहरू, कमला नेहरू, कस्तुरबा गांधी आणि इंदिरा गांधी यांसारख्या विविध कौटुंबिक पार्श्वभूमी असलेल्या महिलांनी वैयक्तिक आणि कौटुंबिक अडचणी बाजूला ठेवून देशासाठी त्याग केला.

अरुणा असफअली व सुचेता कृपलानी यांनी भूमिगत राहून चळवळीचे नेतृत्व केले, तर सरोजिनी नायडू आणि विजयालक्ष्मी पंडित यांनी भारताची भूमिका व्यापक पातळीवर मांडली. कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी भारतीय कला व हस्तकलेच्या संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. इंदिरा गांधी यांनी भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून प्रभावी राजकीय नेतृत्व केले.

थोडक्यात, भारतीय महिलांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी संघर्ष करताना त्याग, धैर्य, संघटन आणि नेतृत्वाची उदाहरणे निर्माण केली. स्वातंत्र्याची पहाट पाहण्यासाठी आणि स्वतंत्र भारताला प्रगतीपथावर नेण्यासाठी या महिला क्रांतिकारक व नेत्या यांचे योगदान भारतीय इतिहासात सदैव स्मरणीय राहील.

संदर्भग्रंथ:-

१. डॉ. जयसिंगराव पवार, प्रा. मंजुश्री पवार – आधुनिक भारताचा इतिहास, अरुंधती प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७, पृ. ८५.
२. डॉ. सोमनाथ रोडे – आधुनिक भारत, मनोहर पिंपळाखुरे, पिंपळाखुरे अँड कं. पब्लिशर्स, १९९८, पृ. ७०.
३. डॉ. जयसिंगराव पवार – हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन, १९९८, पृ. ११०.
४. डॉ. सुमन वैद्य, डॉ. शांता कोठेकर – आधुनिक भारताचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९४, पृ. ७८.
५. डॉ. श. गो. कोलारकर – स्वतंत्र भारताचा इतिहास, श्री मंगेश प्रकाशन, १९९७, पृ. २४४.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT